

Dergiabant

2023, 11(1): 1-20, doi: 10.33931/dergiabant.1257009

Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Kur'an Fonetîği Anlayışı¹

Ghanem Kaddouri Al-Hamad's Understanding of Qur'anic Phonetics

Sinan ÖZDEMİR²

Geliş Tarihi (Received): 27.02.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 27.03.2023

Yayın Tarihi (Published): 31.05.2023

Öz: İslâm toplumu, nüzûlünden itibaren Kur'an-ı Kerîm'i okuma ve muhafaza etmede üstün gayret sergilemiştir. Kur'an'ın fonetik çerçevesi de bu bağlamda evvelce şifahî tedris tarzıyla korunmuştur. Akabinde âlimler ihtiyaca binaen doğru okuyuş açısından Kur'an harfleri/kelimelerini konu edinen, mehâric-i hurûf ve sîfât-ı hurûf temelinde yükselen tecvid ilmini inşa etmişler; manzume-nesir formatında geniş bir literatür vücuda getirmişlerdir. Kur'an'ın tilâveti, bu birikimle çeşitli milletlerden oluşan ümmetin dilinde ortak fonetik bir hususiyetle sağlanmıştır. Ancak Arapça ve kıraat ilmiyle yakın ilişkisinden, aynı zamanda bireysel özelliklerden kaynaklı olarak bu ilimde bazı teorik ve pratik ihtilaflar hep olagelmıştır. Çağdaş dönem araştırmacılarından Iraklı âlim Gânim Kaddûrî el-Hamed tecvid üslup ve içeriğine, klasik müktesebat ile çağdaş fonetiğin kaynaştırıldığı yeni bir perspektif geliştirmiştir. Beraberinde aktüel bazı ihtilafları ve tilâvet uygulamalarının sıhhati hususunda derinlemesine incelemeler yapmıştır. Bu çalışmada Gânim Kaddûrî ve ilgili eserleri tanıtılmış; dilsel sesleri üreten organlar, seslerin üretilişi, tasnifi, münferit ve terkip düzeyde ahkâmını kapsayan el-Hamed'in Kur'an fonetiği anlayışı arz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tecvid, Fonetik, Kur'an Fonetîği, Gânim Kaddûrî el-Hamed.

&

Abstract: The Islamic society has shown great effort in reading and preserving the Qur'an since its revelation. In this context, the phonetic framework of the Qur'an was previously preserved with the oral teaching style. Thereafter, the scholars built the science of tajwîd, which deals with the letters/words of the Qur'an in terms of correct reading, and the rise of makhârij al-hurûf and şifât al-hurûf; they brought a great wealth of literature in the form of verse and prose. With this accumulation, the recitation of the Qur'an has been provided with a common phonetic feature in the language of the ummah consisting of various nations. However, there have always been some theoretical and practical conflicts in this science due to its close relationship with Arabic and the science of recitation, as well as individual characteristics. Iraqi scholar Ghanem Kaddouri al-Hamad, one of the contemporary researchers, has developed a new perspective on tajwîd style and content, in which classical acquis and contemporary phonetics are fused. Along with he made in-depth studies on some current conflicts and the soundness of recitation practices. In this study, Ghanem Kaddouri and his works related on Qur'an phonetics were introduced; besides, Al-Hamad's understanding of the phonetics of the Qur'an, which includes the organs that produce linguistic sounds, the production of sounds, their classification, and their judgments at the individual and compound level, were discussed.

Keywords: Tajwîd, Phonetics, Phonetics of the Qur'an, Ghanem Kaddouri Al-Hamad.

Atıf/Cite as: Özdemir, Sinan. "Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Kur'an Fonetîği Anlayışı". *Dergiabant* 11/1 (Mayıs 2023), 1-20. doi: 10.33931/dergiabant.1257009

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Bu çalışma Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde devam etmekte olan "Çağdaş Dönemde Kur'an Fonetîği Çalışmaları: Gânim Kaddûrî el-Hamed Örneği" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Gör., Sinan Özdemir, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, sinanozdemir@ibu.edu.tr.

1. Giriş

Yaygın İslâmî kültürde ritüel olarak Kur'ân-ı Kerîm tilâvetinin özel bir değeri bulunmaktadır. Şüphesiz bu değer, okumayı salık veren ayetlerin yanında bizzat onun ilk kârîsi durumunda olan Hz. Peygamber'in (s.a.s) teşviklerine dayanmaktadır.³ Ancak söz konusu bu tilâvet normal bir metnin okunması gibi olmayıp bazı usul ve kaideleri ihtiva etmektedir. Nitekim konuyla ilgili eserlerde bu usul ve kaidelerin Kur'ân-ı Kerîm'in doğru ve güzel okunması noktasında her Müslüman için bağlayıcı birer umde olarak tarif edilmesi de bu duruma işaret etmektedir.⁴

Tarihsel olarak söylemek gerekirse Müslümanlar, lafız ve mana yönünden Kur'ân-ı Kerîm'i sahih bir şekilde zapt etmek ve salimen sonraki nesillere aktarmak için İslâm'ın başlangıç dönemlerinden itibaren pek çok tedbir almışlardır.⁵ Bunların başında ise kendi gerçekliğine uygun olarak Kur'an'a yönelmek ve ilmi/metodolojik usullerle onu tespit etmek gelmiştir. Fakat bu, tek yönlü olarak vuku bulan bir tedbir olmamıştır. Aksine muhtelif veçheleri bulunması dolayısıyla lafız ve mananın çok yönlü olarak tanıtıldığı ve hangi bağlamda yer almışsa ona göre kaidelerinin ihdas edildiği bir çalışma üslubuyla gerçekleştirilmiştir. Bunun için de Müslüman âlimler aynı amaca matuf fakat her biri özgün bir nitelik arz eden ve az önce dile getirilen tedbiri, bu özgünlük çerçevesinde gerçekleştirmeye çalışan muhtelif ilim dalları ortaya koymuşlardır.⁶

Müslümanların belirtilen amaç çerçevesinde ihdas ettikleri ilimlerden bir tanesi de doğru okunması noktasında Kur'ân-ı Kerîm'in harf ve kelimelerini konu edinen tecvid ilmidir. İlgili olduğu hususlar açısından söylemek gerekirse başlangıçta kıraat ve dil gibi farklı disiplinlerin çalışma sahasında varlık kazanan bu ilim,⁷ (eldeki verilere göre) hicrî IV. asırdan itibaren bağımsız olarak ele alınmaya başlanmıştır. Hicrî IV asırda Ebû Muzâhim el-Hâkânî (ö. 325/936) ile Ebû'l-Hasen es-Sâidî (ö. 410/1019) gibi âlimlerce ilk müstakil telif örnekleri verilmiş; V. asırda da Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö. 437/1045), Ebû Amr Osmân ed-Dânî (ö. 444/1053) ve Abdulvehhâb el-Kurtubî (ö. 461/1068) gibi âlimlerin çalışmalarıyla tekâmül edip müstakil bir ilmi disiplin hüviyetine kavuşmuştur.⁸

İlgili alanyazın verilerinden anlaşıldığına göre tecvid, tarihsel gelişimiyle de alakası bulunan pek çok tarife sahip bulunmaktadır.⁹ Fakat her biri kendine ait bir perspektif barındıran bu tarifler aynı zamanda bu ilmin amacını da bildiren ortak bir noktayı dile getirmektedir ki bu nokta bütün kavaidiyle söz konusu ilmin Kur'an'ı doğru bir şekilde tilâvet edilmesiyle ilgili olmasıdır. İbnu'l-Cezerî (ö. 833/1429) gibi bu sahanın büyük otoriteleri böyle bir tilâveti doğru bir telaffuzla ilişkilendirmekte ve bunun da ancak harflere mahreçleri yönünden haklarını, sıfatları yönünden de müstehaklarını vermekle gerçekleşeceğini

³ Nitekim Ebû Umâme el-Bâhilî (r.a) Rasûlüllâh'dan (s.a.s) şöyle rivâyet etmiştir: "Kur'an okuyunuz! Çünkü Kur'an, onu okuyanlara kıyamet günü şefaati olarak gelecektir." Bk. Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. M. Fuad Abdulbaki vd. (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâs el-Arabî, 1954), Müsafirîn 252. Keza Hz. Âişe'den (r.a) nakledildiğine göre, Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: "Kur'an'ı ezberleyip okuyan kişi, Allah katındaki seçkin meleklerle birlikte olacaktır. Kur'an'ı zorlanarak da olsa devamlı okumaya çalışan kişiye ise iki kat ecir vardır." Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsir (b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), Tevhîd 52; Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, Müsafirîn 244.

⁴ Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *el-Mukaddimetu'l-Cezeriyye*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Cidde: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ma'lûmatî'l-Kur'âniyye, 2015), 50-51.

⁵ Cumali Baylu, *Nahiv Usulünde İlet Teorisi ve Temel Nahiv İletleri* (Akademisyen Yayınevi, 2023), 23.

⁶ Abdulhamit Birşık, "Ulûmü'l-Kur'ân", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/132-135.

⁷ Nitekim dille ilgili en eski çalışmalardan birisi olan Sibeveyh'in *el-Kitâb*'inde harflerin mahreçleri, sıfatları ve bunlarla ilgili olan bir takım ses olaylarından genişçe söz edilmesi (Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun [Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1982], 431-481.) ve yine kıraat sahasının en eski klasiklerinden birisi olan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Fedâilu'l-Kur'ân*'ında terassül ve tertîl gibi lafız keyfiyetine bağlı okuyuşlardan ve bu okuyuşların sesle süslenmesinden bahsedilmiş olması (Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, thk. Mervân el-Atiyye-Muhsin Hirâbe, Vefâ Takiyuddîn [Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995], 156-159.) bu ilmin öncelikle kıraat ve dil gibi ilimlerin kapsamında bulunduğuna işaret etmektedir.

⁸ Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 2007), 15-19; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *İlmu't-tecvîd: dirâse savtiyye mu'yessera* (Amman: Dâru Ammâr, 2005), 22-25.

⁹ Bazı tarifler için bk. Ebû Amr Osman b. Sâid ed-Dânî, *Şerhu Kasîdeti Ebî Muzâhim el-Hâkânî*, thk. Gazî b. Buneaydir el-Amrî (Medine, 1434), 237; Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs İbn Mucâhid, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kirâat*, thk. Şevkî Dayf (Kâhire: Dâru'l-Maârif, ts.), 49; Ebû Muhammed el-Hasan b. Alî b. Saîd el-Ummânî, *el-Kitâbu'l-evsat fi'lmi'l-kirâat*, thk. İzzet Hasan (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2006), 72; Ebû Amr Osman b. Sâid ed-Dânî, *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2000), 68.

söylemektedir.¹⁰ Buna göre söylemek gerekirse temelde tecvid ilmi harflerin mahreç ve sıfatlarıyla ilgilenmektedir. Onun konusu ise bu iki kategorinin alt unsurlarını teşkil eden seslerin uzaması (med), tenvîn ve sâkin *nûn'*un hâlleri, idğâm, *lâm-ı tâ rîf*, "*râ*" harfi ve "*Allah*" lafzındaki "*lâm*" harfinin okunuşu, sekte, okuyuş hataları (lahn), vakf-ibtidâ, tilâvet adabı vb. hususlardan oluşmaktadır.¹¹ Ne var ki bu hususlar mezkûr ilim açısından temel uğraşı alanını teşkil etse de gerçekte ayırıcı bir vasıf oluşturmamakta, aksine söz konusu ilmin genel konseptini bildirmektedir. Zira aynı hususlar muhtelif veçheleriyle sarf, nahiv, belâgat, hikmet, felsefe, tıp ve mûsikî gibi diğer ilmi disiplinler tarafından da ele alınmıştır.¹² Binaenaleyh tecvîd ilminin alamet-i fârikası; sadece dile getirilen hususlarla ilgilenmiş olması değil, bunun yanında bu hususları özellikle fonetik ayrımlarla Kur'an kelimeleri özelinde incelemiş ve uygulamaya geçirmiş olmasıdır.

Bilinen bir gerçektir ki tarih boyunca tecvidin az önce dile getirilen konseptteki fonksiyonelliğiyle varlık kazanması bir başka deyişle alamet-i fârikasını teşkil eden fonetik farklarını ihtiva eden kaideleriyle Kur'an tilâvetinin sahih kılınmasında rol icra edebilmesi, özellikle arz ve sema yöntemiyle fem-i muhsinden ahzedilen tedarik tarzıyla mümkün olabilmıştır.¹³ Fakat bu tilâvetin Kur'ân-ı Kerîm'in orijinal ses yapısına uygunluğu noktasında yeterlilik, verimlilik, süreklilik ve doğruluk değeri yer yer ihtilaf konusu olmuştur. Nitekim tarihsel kökleri de bulunan ve bugün birçok ulusal ve uluslararası ilmî platformda dile getirilen gerek *dâd* (ض) ve *tâ* (ط) gibi bazı harflerin telaffuzu, iklâb ve ihfâ-i şefevînin icrası, ihfâ-i lisânînin gizlilik derecesiyle ilgili sorunlar gerekse fem-i muhsin tanımı, lühûnü'l-Arab, mahallî okuyuş, İstanbul-Mısır tavrı kıyaslaması vb. konularla ilgili tartışmalar da buna işaret etmektedir. Bu sebeple çağdaş dönemdeki bazı araştırmacılar tecvidin klasik tedarik yoluyla elde edilen özellikle fonetik farklarına dair formasyonunu yetersiz bulmakta ve onun bu yönüyle ses bilgisi/fonetik (phonetics) çalışmalarında giderek gelişmekte olan teknolojik cihazların desteği ve anatomi ilminin verileriyle yeniden ele alınması gerektiğini söylemektedirler ki bu yaklaşımı oldukça esaslı ve derinlikli bir şekilde dile getiren kişilerden bir tanesi de Iraklı âlim Gânim Kaddûrî el-Hamed'dir. İşte bu çalışmada, ilmi kariyerini daha çok fonetik ilmi ve Mushaf imlâsı üzerine inşa etmiş olan Gânim Kaddûrî'nin genel fonetik tasavvuru betimleyici bir üslupla ortaya koyulacaktır.¹⁴

İki bölüm üzerinden gerçekleşecek bu çalışmanın birinci bölümünde Gânim Kaddûrî'nin biyografisine ve ilmî hayatına kısaca yer verilecektir. Akabinde tecvid hakkındaki görüşlerine arka plan oluşturan eserleri tanıtılacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde asıl konuyu teşkil eden el-Hamed'in tecvid bağlamındaki fonetik anlayışı takdim edilecektir. Bulguların paylaşıldığı sonuç bölümüyle de çalışma nihayete erdirilecektir.

2. Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

Bu başlık altında Gânim Kaddûrî el-Hamed'in doğumu, isim ve künyesi, eğitim-öğretimi ve ilmî şahsiyeti kısaca arz edilecek; akabinde ilm-i tecvid ve fonetik alanında kaleme aldığı eserlerine ismen atıfta bulunulacaktır.

¹⁰ Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *et-Temhîd fî ilmî't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 59.

¹¹ Abdurrahman Çetin, "Tecvid", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/253-254.

¹² Muhammed Hassân et-Tayyân, "Araplarda Sesbilim (Fonetik)", çev. Ahmet Yüksel, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004), 302-303.

¹³ Ahmed Bennâ Dimyâtî, *İthâfu fudalâi'l-beşer bi'l-kirâati'l-erbaate aşer*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1987), 68; Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 51; Mehmet Ali Sarı, *Kur'ân-ı Kerîm'i Güzel Okuma Tekniği Ve Kuralları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 25-26.

¹⁴ Bu anlayışın değerlendirilme/analiz ve günümüz Kur'an kıraati uygulamalarında ortaya çıkan ihtilaflara uygulanma biçimi, aynı konu bağlamında çalıştığımız *Çağdaş Dönemde Kur'an Fonetîği Çalışmaları "Gânim Kaddûrî el-Hamed Örneği"* adlı doktora tezinin ilgili bölümlerine tevdi olunmuştur.

2.1. Doğumu, İsmi ve Eğitim-Öğretimi

Milâdî 1950 yılında Irak'ın Tikrit şehrinde doğan Gânim Kaddûrî el-Hamed'in asıl adı Gânim Kaddûrî el-Hamed Salih Âlu Musa Ferec'dir. en-Nâsirî lakabıyla tanınmakta olup soyca Hüseyin b. Ali'ye bağlıdır. Babasının adı ise Abdülkadir'dir. Ona nispetle de ikinci isim olarak Kaddûrî adını almıştır.¹⁵

Gânim Kaddûrî ilk tahsilini Irak'ın kuzeyinde, Tikrit'in Selahaddin şehrine bağlı Bici beldesindeki okullarda görmüştür. Onun ses bilgisine karşı ilgisi de bu beldedeki camilerden birisi olan Sıddîk Camii'nde İmam Sâlih el-Matlûb'dan aldığı tecvid dersleriyle başlamıştır. Buradaki eğitiminden sonra el-Hamed liseye kaydolmuş, 1967'de lise tahsilini tamamlamıştır. Sonrasında ise başladığı Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arapça Dil Bilimleri bölümünden 1970 yılında mezun olmuştur. Bu süreçte Emin Alî es-Seyyid (1920-2008) ile yakın bir tedris faaliyeti içerisine girmiş ve bu zattan ses bilgisi alanının temel ilkeleriyle ilgili çok kıymetli bilgiler öğrenmiştir. Gânim Kaddûrî 1976 yılına gelindiğinde ise Kahire Üniversitesi Dâru'l-Ulûm Fakültesinde Abdussabûr Şâhin'in (1929-2010) danışmanlığında hazırlanmış olduğu *Resmu'l-Mushaf: Dirâse luğaviyye târîhiyye* adlı yüksek lisans teziyle akademik bir hüviyete kavuşmuştur. Gânim Kaddûrî'nin söz konusu alanla ilgili asıl çalışması ise doktora tezidir. O 1985 tarihinde Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde tamamladığı *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd* adlı doktora çalışmasıyla Kur'an'ın fonetik düzeni ve tilâvetinde ortaya çıkan ses yapılarıyla ilgili uzman araştırmacı seviyesine kavuşmuştur.¹⁶

el-Hamed'in biyografik verilerinden anlaşıldığına göre o, sadece akademik çalışmalarla yetinen bir kişi olmamıştır. Bunun yanında el-Hamed muhtelif üniversitelerdeki müderrislik görevinden sonra profesörlüğe terfi ettiği ve uzun yıllardan beri çalışmakta olduğu Tikrit Üniversitesinde 2003 yılında rektörlük vazifesi de görmüştür. Fakat bu görevi uzun soluklu olmamıştır. Bir yıl sonra bu görevinden ayrılarak asıl vazifesine yani Tikrit Üniversitesi Eğitim Fakültesi Arap Dili Bölümündeki hocalık görevine dönmüştür. 2015 yılına gelindiğinde ise o, yaş haddini doldurması sebebiyle emekliye ayrılmıştır. el-Hamed, şimdilerde önceden yapmış olduğu çalışmalarını tetkik etmekte ve bir takım yeni konuların araştırmasıyla meşgul olmaktadır.¹⁷

2.2. İlmî Şahsiyeti

Üstün ilmî birikiminin yanında hilm, ülfet ve muhabbet ehli bir karaktere sahip bulunan Gânim Kaddûrî başta tecvid ve kıraat olmak üzere Mushaf imlâsı, Arapça yazı, ulûmu'l-Kur'ân, savtiyye, icâzü'l-Kur'ân, Arap dili ve edisyon kritiği gibi muhtelif alanlara dair pek çok eser kaleme almış velûd bir müelliftir. Zor şartlarda yazdığı kitapları,¹⁸ onun bir yandan muhakkik bir araştırmacı olduğuna tanıklık ederken diğer yandan ilgili olduğu konularda derin bir bilgiye sahip olduğuna ve anlama kapasitesinin de üst seviyede bulunduğuna işaret etmektedir. Nitekim gerek eserleri gerekse başka yollarla kendisini tanımış olan pek çok âlim şahsiyet onun bu konulardaki yetkinliğine bizzat şahitlik etmiştir.¹⁹

Eserlerinden anlaşıldığına göre Gânim Kaddûrî'nin çalışmaları ağırlıklı olarak *Arapça yazı, Mushaf imlâsı, kıraat, tecvîd, savtiyye, Arap dili, icâzü'l-Kur'ân, ulûmu'l-Kur'ân* ve *edisyon kritiği* gibi hususlardan oluşmaktadır. Fakat bütün bu çalışmaları birisi Kur'an ilimleri diğeri de Arap dili olmak üzere temelde iki ana başlığa indirmek mümkündür. Şöyle ki Kur'an ilimleri içerisinde el-Hamed'e asıl şöhretini kazandıran

¹⁵ Gânim Kaddûrî el-Hamed, "Özgeçmiş (السيرة الذاتية)" (19 Haziran 2019).

¹⁶ Kâmil Selmân el-Cebbûrî, *Mu'cemu'l-udebâ' mine'l-asri'l-câhiliyyi hattâ âmm 2002* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 4/390; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *el-Medhal ilâ ilmi esvâti'l-Arabiyye* (Ürdün: Dâru Ammâr, 2004), 5; Qusai Talal Abdullah Ba Wazir, *Gânim Kaddûrî el-Hamed ve Kur'ân İlimlerine Dair Çalışmaları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 3-8.

¹⁷ el-Hamed, "Özgeçmiş (السيرة الذاتية)" (19 Haziran 2019).

¹⁸ Gânim Kaddûrî el-Hamed, hayatında iki defa tutsaklık yaşamış olan bir zattır. Üstelik 2014 yılında evi kundaklanmış ve içerisinde özel arşivinin bulunduğu kütüphanesini de kaybetmiştir. Gânim Kaddûrî el-Hamed, *İlmu'l-kitâbeti'l-Arabiyye* (Amman: Dâru Ammâr, 2004), 241; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye* (Cidde: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ma'lûmatî'l-Kur'âniyye bi-Ma'hedi'l-İmâm eş-Şâtîbî, 2008), 651; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Mu'cemu Muellefâti* (Erbil, 2017), 2.

¹⁹ Abdurrahmân b. Muâda eş-Şehrî, "Dr. Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Web Sitesinin Açılışı Vesilesiyle Yapılan Konuşma (كلمة بمناسبة) (انطلاق موقع الأستاذ الدكتور غانم قدوري الحمد)", *Fadiletü's-Şeyh el-Üstat ed-Doktor Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Web Sitesi* (04 Temmuz 2014).

şey Mushaf imlâsı, Arap dilinde ise Kur'an fonetiği olmuştur. Dolayısıyla eserlerini tanıtmaya geçmeden fonetikteki yerine değinmek, onun ilmî mevkiini tespit etmek açısından faydalı olacaktır.

el-Hamed'in en önemli vasıflarından biri, Arap dili konusundaki yetkinliğidir. Onun bu kapsamda telif ettiği *en-Nahvu'l-Arabî kable Ebî'l-Esvod ed-Düelî, Ebhâs fî'l-Arabiyyeti'l-fushâ, Menâhîcu't-te'lîfi'n-nahvî* gibi araştırmaları bu sahadaki yetkinliğine açık birer delil hükmündedir. Fakat onun bu kategorideki nev'i şahsına ait karakteri, özellikle ilmu's-savtiyâta dair yapmış olduğu çalışmalar ve bu meyanda ortaya koyduğu fikirlerde ortaya çıkmaktadır. el-Hamed, savtiyâta dair özgün içerikli pek çok çalışma ortaya koymuştur. Bu sahada yetkinliğini kanıtladığı eseri ise *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd* isimli doktora çalışması olmuştur. Genelde fonetik, özeldir ise Kur'an fonetiğiyle ilgili olan bu çalışması üç fasıldan oluşmaktadır. el-Hamed eserinde klasik ve modern veriler ışığında ses tasavvuruna odaklanmış; tecvid ilminin tarihi, temel meseleleri ve tecvid ulemâsının savtiyye etütlerindeki yöntemini tetkik etmiş; güncel Kur'an tilâvet uygulamalarının otantik vasfa sahip olup olmadığını sorgulamış ve bir kısmının orijinalitesini kaybettiğini söyleyerek aktüel tilavetlerin geçerli olup olmadığını tartışma başlatmıştır.²⁰ Zira ona göre çağdaş fonetik bir başka ifadeyle güncel Kur'an tilâvetleri meşhur kârilere edâsına göre varlık kazanmaktadır. Bu ise onu Kur'an'ın orijinal fonetik yapısından ve kendi karakterinin gerektirdiği ses uygulamalarından uzaklaştırmıştır. Ona göre doğru olan, klasik kaynaklarda yer alan fonetik yargılarla çağdaş fonetiği birbiriyle buluşturmaktır. Bunun için de el-Hamed teknolojik ve anatomik araştırmalarla bilimsel bir hüviyet kazanan modern fonetik biliminin verilerinden faydalanmayı uygun görmektedir.²¹ Ancak el-Hamed sonraki yazdığı eserlerinde zamanımız kurrâsının uygulamalarını, —prensipte kabullenmese dahi— şüyü bulan ve tilâvet camiasına mal olan bir realite olarak değerlendirmek yanında bunu emsal niteliğinde bir referans görmektedir.²²

2.3. Eserleri

Gânim Kaddûrî, kendisine ait bilgilerin yer aldığı resmi internet sitesindeki *Mu'cemu muellefâtî* adlı bibliyografyaya göre Mushaf imlâsı, fonetik ve tecvid başta olmak üzere Arapça dil bilgisi, kıraat, ulûmu'l-Kur'ân gibi muhtelif ilimleri de kapsayan onlarca kitap ve makale kaleme almıştır.²³ Bu eserlerden bazıları telif niteliği taşıırken bazıları da tahkik-neşir hüviyetine sahip bulunmaktadır. Fakat burada sadece konumuzu ilgilendiren fonetik kapsamındaki teliflerinin tanıtımıyla yetinilecek, ayrıntılı bilgilere sahip olmak ise ilgili eserlere ismen yapılacak atıflarla ve dipnotlar aracılığıyla okuyucunun uhdesine havale edilecektir.

2.3.1. Tecvid ve Fonetik İlmi Eserleri

el-Hamed'in bu başlıktaki eserlerinin sayısı otuzdan fazla olup telif, tahkîk²⁴ ve makale²⁵ niteliğindeki çalışmalarından oluşmaktadır.²⁶ Telif hüviyetinde bulunan eserlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd*,²⁷ *İlmu't-tecvîd: Dirâse savtiyye muyessera, Ebhâs fî ilmi't-tecvîd, el-*

²⁰ Mesela bk. el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 207, 227.

²¹ Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâs fî ilmi't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 2002), 105-106, 160.

²² Mesela bk. Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâs cedîde fî ilmi'l-esvât ve't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 2011), 318.

²³ el-Hamed, *Mu'cemu Muellefâtî*; Gânim Kaddûrî'ye ait kitap makale ve bazı özel araştırmalara yazarın resmi internet sitesinde elektronik ortamda ulaşmak için bk. Gânim Kaddûrî el-Hamed, "Telifler (المؤلفات)", *Fadiletü's-Şeyh el-Üstat ed-Doktor Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Web Sitesi* (Erişim 12 Mayıs 2021).

²⁴ Gânim Kaddûrî el-Hamed, hicri IV. yüzyılda tecvid ilminin müstakilleşme sürecinde başı çeken klasik tecvid kaynakları başta pek çok eserin edisyon kritiğini yapmıştır. Bu eserlerin bazıları şu şekildedir: "*Kasîdetü Ebî Muzâhim el-Hâkânî fî husni edâi'l-Kur'ân, et-Tenbîh ale'l-lahmi'l-celî ve'l-lahmi'l-hafî, et-Tahdîd fî'l-itkânî ve't-tecvîd, el-Mûdâh fî't-tecvîd, et-Temhîd fî ma'rifeti't-tecvîd, et-Temhîd fî ilmi't-tecvîd*," Bk. el-Hamed, *Mu'cemu Muellefâtî*.

²⁵ el-Hamed'in savtiyye alanında yazdığı bazı makaleleri şu şekildedir: "*el-Musavvitât inde ulemâi'l-Arabiyye, İlmu't-tecvîd: Neş'etuhû ve meâlimuhu'l-ülâ, el-Lahmu'l-hafî fî'd-dersi's-savtiyyi'l-Arabî, Kadîyetü'd-dâdi fî'l-Arabiyye, Menâhîcu küttübi ta'lîmi't-tilâve, İlfâu'n-nûn: Hakikatuhu's-savtiyye ve tarîkatü edâihî lede'l-kurrâi'l-muâsrîn, İlfâu'l-mîm fî'n-nutki'l-Arabî, Tecdüdu't-tecvîd fî dav'i'd-dersi's-savtiyyi'l-hadîs*." Bunlar, kitaplaştırlarak *Ebhâs fî ilmi't-tecvîd* ve *Ebhâs cedîde fî ilmi'l-esvâtî ve't-tecvîd* adıyla yayımlanmıştır.

²⁶ el-Hamed, *Mu'cemu Muellefâtî*, 4-5.

²⁷ İlki 1986 yılında olmak üzere çok kez bastırılan *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, Prof. Dr. Mehmet Emin Maşalı'nın başkanlık ettiği bir komisyon tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Medhal ilâ ilmi esvâti'l-Arabiyye, el-Muyesser fi ilmi't-tecvîd, Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye, eş-Şerhu'l-vecîz ale'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye, Ebhâs cedîde fi ilmi'l-esvâti ve't-tecvîd, Ehemmiyyetü ilmi'l-esvâti'l-luğaviyye fi dirâseti ilmi't-tecvîd.

Gânim Kaddûrî'nin tecvidle ilgili olan bu eserlerinin arasında en meşhuru, şüphesiz sonraki Kur'an fonetiği eserlerinin de mihverini oluşturan *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd*'dir. Kendisine fonetik sahasında büyük bir şöhret kazandıran bu eser sonraki dönem tecvid ve ses bilgisi araştırmalarında büyük bir referans değerine sahip olmuştur.²⁸

3. Gânim Kaddûrî'nin Kur'ân Fonetiği Anlayışı

Daha önce de belirtildiği üzere el-Hamed'in Arapça ve ulûmu'l-Kur'ân alanında dair pek çok eseri bulunmakla birlikte özgün bir nitelik arz eden dolayısıyla da kendisine büyük bir şöhret kazandıran asıl çalışmaları Kur'ân fonetiği sahasında ortaya çıkmıştır. 1980 yılında yayınladığı *İlmu't-tecvîd: Neş'etühû ve meâlimuhû'l-ûlâ* isimli makalesi ile başlayan bu çalışmaları, tecvid ilminin tarihine dair felsefi bir bakış açısıyla ele aldığı *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd* adlı eseriyle büyük bir ivme kazanmıştır. Sonrasında ise gerek klasik tecvid tasarımı hâkim olduğu *el-Muyesser fi ilmi't-tecvîd* gerek çağdaş fonetiğin verileriyle klasik tecvid formasyonunun harmanlandığı *İlmu't-tecvîd: Dirâse savtiyye muyessera* gerekse tecvidin konularına göre ele alınıp aktüel tartışmalara çözüm önerilerinin dile getirildiği *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd* ile *Ebhâs cedîde fi ilmi'l-esvâti ve't-tecvîd* adlı eserleriyle müsellemler seviyeye ulaşmış ve ilgili olduğu konuda vazgeçilmez bir referans mercii olmuştur. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde, söz konusu yazarın fonetik anlayışı ele alınacak ve bu anlayıştan hareketle de onun özellikle tartışmalı durumda bulunan bazı tecvid meselelerindeki yaklaşımları ortaya konulacaktır.

Şurası bir gerçektir ki temelde fonetik, konuşmanın aslî unsuru olması hasebiyle üretim, aktarım ve algılanma yönünden sesleri inceleyen bir bilim dalıdır.²⁹ Bu yönüyle o kadim Araplar da dahil olmak üzere seslere ilgi duyan ve onun hakkında araştırmalar yapan eski Yunan, Roma ve Hint gibi pek çok kültürün ortak mirası durumundadır. Ancak bilimsel araştırmalarda da ortaya konduğu gibi bu konuda Araplar bir yönüyle diğer kültürlerden ayrılmaktadır. Zira diğer düşünce havzalarında ses estetik bir değer olarak görülüp kulakta oluşturduğu etkileri bakımından araştırılırken Araplarda maddi bir varlık olarak algılanmıştır. Dolayısıyla da ses, Arap/İslam düşünce geleneğinde onun ortaya çıkmasını sağlayan anatomik ve fizyolojik gerçekliği itibarıyla ele alınmıştır.³⁰ İşte Gânim Kaddûrî'nin teorisi de temelde bu noktaya dayanmaktadır. Kendisinin de dahil olduğu düşünce geleneğinde gerek Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozoflar gerekse İbn Cinnî gibi çok yönlü âlimler bu konuda birçok görüş dile getirmiş olmasına rağmen o, bu görüşleri mutlak bir veri olarak görmemiş; bunun yerine sesin hakikatini idrak etme noktasında fizik ve anatomi gibi çağdaş bilimin verilerinden yararlanılması gerektiğini söylemiştir.³¹ Bunun içinde kendisi, başta *ed-Dirâsâtü's-savtiyye* adlı eseri olmak üzere tecvid ve Arap dili bağlamında ses olgusunu ele aldığı eserlerinin hemen hepsinde konuşma organlarına dikkat çekmiş ve onların anatomik yapılarını açıklayarak ses oluşumundaki fonksiyonlarını ortaya koymaya çalışmıştır.³²

3.1. Seslerin Ortaya Çıktığı Organlar

Fonetik araştırmalarının pek çoğunda olduğu gibi el-Hamed'in çalışmalarında da seslerin ortaya çıktığı organlar beş kategori hâlinde incelenmektedir.³³ Bunlardan ilki sesin oluştuğu asıl organ olan hançere ve üstündeki boşluklardır. Fakat sesin bu organ vasıtasıyla varlık kazanabilmesi için nefese ihtiyaç

²⁸ Yukarıda muhtasar bir şekilde tanıtılan bu eserin gerek detaylı tanıtımı gerekse Kur'an fonetiği açısından taşıdığı değeri, müstakil bir çalışmada ele alınması düşünüldüğünden burada ayrıntıya girilmeyecektir.

²⁹ Berke Vardar v.dğr., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2002), "Fonetik", 167.

³⁰ Mahmûd es-Se'rân, *İlmu'l-luğa* (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, t.y.), 87-88; Ahmed Muhtâr Ömer, *el-Bahsü'l-luğavi inde'l-Arab* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 57-63.

³¹ Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Ehemmiyyetü ilmi'l-esvâti'l-luğaviyye fi dirâseti ilmi't-tecvîd* (Riyad: Merkezü Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2015), 57-58.

³² el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 84; el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 31; el-Hamed, *el-Medhal*, 27.

³³ İbrâhîm Enis, *el-Esvâti'l-luğaviyye* (Mısır: Mektebetü Nehdati Mısır, ts.), 17-30; Mahmûd es-Se'rân, *İlmu'l-luğa*, 131; Ahmed Muhtâr Ömer, *Dirâsetü's-savti'l-luğavi* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1997), 99-110; Semîr Şerîf İstîtiyye, *el-Esvâti'l-luğaviyye: Ru'ye uzviyye ve nutkiyye ve fizyâiyye* (Amman-Ürdün: Dâru Vâil, 2003), 11.

duyulduğundan araştırmacılar öncelikle akciğer, nefes borusu ve diyafram gibi nefesi oluşturan unsurları ele almışlardır. Buna göre akciğer, göğüs kafesinde bulunan ve karın boşluğuyla diyaframdan ayrılan bir uzuvdur. Üzerindeki soluk borusuyla sisteme bağlı olan bu uzuv, diyafram ve göğüs kaslarının baskısıyla harekete geçmekte ve nefesin oluşumuna katkı sunmaktadır. Nefesin oluşması ve sirkülasyonunun sağlanmasında etkisi bulunan diğer organ diyaframdır. Onun kaburga kemiklerinden aşağıya doğru uzamasıyla göğüs kafesi genişlemekte ve nefesi oluşturan hava ciğere dolmaktadır. Normal hâle dönmesiyle de ciğere basınç uygulamakta ve böylelikle ciğerlerde biriken havanın soluk borusundan dışarı bırakılmasına sebebiyet vermektedir. Bu kombinasyonda rolü bulunan bir diğer unsur ise nefes borusudur. Bu organ çapı 2-2.5, boyu 11 cm civarında olan bir kıkırdaktan oluşmakta ve akciğerde asılı bulunan iki kolu ve bu kollarda yer alan bronşlarıyla nefesin içeri ve dışarı doğru taşınmasına aracılık etmektedir.³⁴ Şu kadar var ki sesin oluşmasında etkisi bulunan asıl organ hançeredir. Gırtlak olarak da isimlendirilen bu organ ağza yakın bir bölgede muhtelif yapılardan oluşan küçük bir kıkırdak dokusudur. Söz konusu organ içerisinde ses tellerini barındırması sebebiyle sesin hem oluşum hem de biçim kazanmasında büyük bir etkiye sahiptir.³⁵

Sesin oluşumunda etkisi bulunan diğer üç organ ise boğaz, ağız ve burun kısımlarında bulunan boşluklardan oluşmaktadır. Çağdaş araştırmacıların beyanına göre bu uzuvlardan ilki olan boğaz burun da dahil olmak üzere ağız boşluğundan başlayıp gırtlak bölgesine kadar olan bölgeyi³⁶ kapsamaktadır.³⁷ Söz konusu organ dışarıdan gelen havanın ciğerlere aktarılması ya da dışarıya salınmasında aracı konumda bulunması dolayısıyla sesin oluşumuna katkı sağladığı gibi alfbedeki "أ-ه-ع-غ-خ" harflerinin çıkış noktasına mahal teşkil etmektedir. Ayrıca yine bu organ gırtlakta oluşan ses nağmelerini güçlendirici bir fonksiyona sahiptir.³⁸ Seslerin üretildiği bir diğer organ da ağız boşluğudur. Pek çok sesin elde edildiği bu bölgede damak, dil, diş ve dudak gibi alt unsurlar yer almakta ve buradaki sesler söz konusu unsurların birbirleriyle olan etkileşimleriyle varlık kazanmaktadır.³⁹

Sesleri üreten son organ ise burun, bir diğer ifadeyle geniz boşluğudur. Fonetik araştırmacıların bildirdiğine göre bu boşluk, burun deliklerden başlayıp ağız ve boğaz boşluğunun kesişim noktasında yer alan küçük dil organına kadar devam etmektedir. Bir takım kanal ve sinüs boşluklarını ihtiva eden ve bazı koku hücrelerine sahip bulunan bu uzuv dışarıdan gelen havayı iç solunum yollarına girmeden ısıtma ve filtreleme fonksiyonları görmektedir. Ses bilgisi açısından değerlendirildiğinde ise bu uzvun *mîm* ve *nûn* harflerinde yüklü bulunan ğunne sıfatının varlık kazandığı bir mahal olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰

3.2. Seslerin Üretilişi

Fonetik araştırmacılarının verdiği bilgiye göre ses, kaynağı hava olan ve bu havanın akciğer/diyafram bölgesinden gırtlığa doğru iletilmesiyle varlık kazanan bir olgudur.⁴¹ Ancak havanın dıştan içe ya da içten dışa doğru olan gayr-i iradi sirkülasyonuna karşılık ses, nefesin konuşma organlarına istemli bir şekilde uyarlanmasıyla ortaya çıkmaktadır.⁴² Diğer bir ifadeyle ses, iletilmiş olduğu ortamlarda havanın ses tellerine temas etmesi ve amaçlanan bir fonetik özelliği elde etmek için onları harekete geçirmesiyle

³⁴ el-Hamed, *el-Medhal*, 49.

³⁵ el-Hamed, *el-Medhal*, 50-51.

³⁶ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-luğaviyye*, 19; Mahmûd es-Se'rân, *İlmu'l-luğa*, 135; Kemâl Muhammed Bîşr, *İlmu'l-esvât* (Kahire: Dâru Ğarîb, 2000), 138.

³⁷ Tecvid literatüründe Sibeveyh'den itibaren bu bölge; boğazın dibi, boğazın ortası, boğazın ağza açılan üst kısmı şeklinde üçe ayrılarak incelenmiştir. Bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/433; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 186.

³⁸ Abdurrahmân Eyyûb, *Esvâtü'l-luğa* (Matbaatu'l-Geylânî, 1968), 64; Bessâm Bereke, *İlmu'l-esvâtî'l-âmm "Esvâtü'l-luğatî'l-Arabîyye"* (Beyrut: Merkezü'l-İnmâ' el-Kavmî, 1988), 66-67; el-Hamed, *el-Medhal*, 56.

³⁹ el-Hamed, *el-Medhal*, 57; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *el-Muyesser fi ilmi't-tecvîd* (Cidde: Merkezü'd-Dirâsâtî ve'l-Ma'lûmatî'l-Kur'âniyye bi-Ma'hedi'l-İmâm eş-Şâtübî, 2009), 28-29.

⁴⁰ Tecvid literatüründe bu boşluk "el-hayşûm/el-hayâşîm" ifadeleriyle kavramsallaştırılmıştır. Bk. el-Hamed, *el-Medhal*, 59-60.

⁴¹ Cihan Işıkhân, "Müzikte İnsan Sesi Üretim Modelleri ve İşleme Teknolojileri Üzerine Bir İnceleme: Tını Üretim Modellerinden Müziksel Doğrulmaya Geçiş", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2008), 147.

⁴² el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 37.

meydana gelmektedir.⁴³ Fakat şunu da ifade etmek gerekir ki sesin özellikle amaçlanan bir hususiyet olarak elde edilmesinde büyük bir etkinliği bulunmakla birlikte hava ve ses telleri tek başlarına yeterli olmamakta, başka faktörlerin de devreye girmesi gerekmektedir. el-Hamed bu faktörleri mahreç ve konuşma aracının aldığı farklı pozisyonlar olarak tespit etmektedir. Zira ona göre bazı durumlarda nefes akımı ses tellerini aştıktan sonra bu akımın kesildiği mahreç ya da konuşma aracı tarafından sesin oluşumu sağlanmaktadır.⁴⁴ Örneğin “قطب جد” formülasyonunda yer alan harflerin sesleri bu şekilde bir uygulamayla elde edilebilmektedir. Çünkü bu harfler şiddet ve kalkale sıfatlarına sahip bulunduğundan patlamalı (infiçârî) bir şekilde telaffuz edilmektedirler. Bu ise ancak nefesin ilgili konuşma organı tarafından kesilerek sıkıştırılması ve sonra aniden bırakılıp açılmasıyla mümkün olabilmektedir.⁴⁵

3.3. Seslerin Tasnifi

Daha önce de ifade edildiği gibi ses, akciğer/diyafram bölgesine dolan nefesle başlayıp boğaz, ağız ve geniz boşluğundaki uzuvların muhtelif şekillerdeki etkileşimleriyle ortaya çıkan bir olgudur. Ancak hem insandan insana bu uzuvların şekilsel farklılığı hem de dilden dile değişkenlik gösteren vurgular, sesleri birbirlerine göre farklı kılmıştır. Bu sebeple fonetik ilmiyle uğraşan kişiler öğrenimi kolaylaştırmak ve fonetik ayırımları biraz daha netleştirmek için sesleri gruplara ayırmışlardır.⁴⁶ Aynı görüşe sahip olan Gânim Kaddûrî de Arap dili ve Kur’ân fonetiği özelinde kaleme aldığı eserlerinde sesleri; câmid-zâib, usûl-fürû ve sıfat-mahreç şeklindeki tasnif mantıklarına dayanan çeşitli perspektiflerle incelemiştir.

el-Hamed’e göre câmid-zâib kategorisinde yer alan sesler, çıkışı esnasında konuşma organının açık ya da kapalı olmasına göre varlık kazanan seslerdir. Buna göre câmid/sâmit olanlar mahreç denilen belirli bir noktaya temasla ve nefesin konuşma organınca kısmen ya da tamamen kesilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Arap alfabesinde yer alan 28 harfin tamamı câmid sesler grubunda bulunmaktadır. Bu başlıkta yer alan ve zâib/musavvet olarak isimlendirilen diğer sesler ise havanın akıp gittiği yolda konuşma organı tarafından daralma ya da kesilme şeklinde engellenmeyen ötümlü (mechûr) seslerdir. Bu sesler havanın konuşma organının herhangi bir noktasına sürtünmesiyle meydana gelmemektedir. Aksine hava bu organda serbestçe akıp giderken ses, sadece ses tellerinin titreşiminin sebep olduğu gırtlak nağmeleriyle ortaya çıkmaktadır. Klasik tecvid literatüründe bu sesler, “hurûfu’l-med ve’l-lîn”dir.⁴⁷

el-Hamed’in tasnifine göre seslerin ikinci kategorisini oluşturan usûl ve fûrû, alfabedeki hecâ harflerine ait seslerle bu seslerin bazı eda anlarında nutkunun çeşitlenmesi ve buna göre de bir takım ses özellikleri kazanmasıyla ilgili bir durumdur.⁴⁸ Aslında ünlü dil bilgini Sibeveyh’in (ö. 180/796) de ifade ettiği gibi sesler sadece alfabede yer alan harflere münhasır olup 29 adettir.⁴⁹

Seslerin bir diğer kategorisi de mahreç ve sıfattır. Gânim Kaddûrî’ye göre bu kategori sesleri oluşum ve nitelik yönünden tafsilatlı bir şekilde tanıttığından araştırmacı ve öğrencilere büyük bir kolaylık sağlamak ve onları özel ve dakik bir ses formasyonuna sahip kılmaktadır. Bu sebeple o, diğer fonetik uzmanları gibi üçüncü bir kategori olarak, seslerin çıkış noktasına (mahreç) ve keyfiyetini elde ettiği temel özelliklerine (sıfat) odaklanmıştır.⁵⁰ Buna göre söylemek gerekirse mahreç, ciğer/diyaframdan gelen havanın konuşma organı tarafından sıkıştırılıp yönünün değiştirildiği yere işaret etmektedir. Bu ise ya iki organın tam olarak kapanıp açılması veya bir nebze yakınlaşmasıyla meydana gelen bir durumdur.⁵¹

⁴³ Ses tellerinin sesin oluşumundaki rolü için bk. Işıkhan, “Müzikte İnsan Sesi Üretim Modelleri ve İşleme Teknolojileri Üzerine Bir İnceleme”, 147.

⁴⁴ el-Hamed, *İlmu’t-tecvîd*, 39-40.

⁴⁵ Konuşma aracı ya da mahreçlerin seslerin oluşumundaki rolü sadece nefesin ani olarak kesilmesi ve bırakılmasıyla elde edilen inficârî seslerle ilgili değildir. Aynı zamanda bu uzuvların rihvet harfleri olarak isimlendirilen “هـ - ح - ع - خ - غ - ش - س - ز - ص - ث” harflerinin seslerinin elde edilmesinde ve yine beyniyye harfleri olarak isimlendirilen “لن عمر” formülasyonundaki harfleri telaffuzunda da büyük bir etkisi bulunmaktadır. Bk. el-Hamed, *İlmu’t-tecvîd*, 41-42.

⁴⁶ el-Hamed, *el-Medhal*, 69.

⁴⁷ el-Hamed, *İlmu’t-tecvîd*, 43-45.

⁴⁸ el-Hamed, *Şerhu’l-Mukaddime*, 207.

⁴⁹ Sibeveyh Arapça harflerin 29 adet olduğunu ancak aslında bu harflerin oluşturduğu ferî birtakım harflerle bu sayının 35’e kadar çıkabileceğini, hatta bunların Kur’an ve şiirde hoş karşılanmasa da 42’ye kadar çıktığını belirtmektedir. Bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/431.

⁵⁰ el-Hamed, *Şerhu’l-Mukaddime*, 209.

⁵¹ el-Hamed, *el-Medhal*, 79.

Seslerin oluşumuyla ilgili bu başlık altında incelenen diğer bir unsur da sıfattır. el-Hamed'e göre bu unsur, sesin ortaya çıkışı esnasında konuşma organının aldığı pozisyonla ilgili olup pek çok boyuta sahiptir. Sözelimi havanın mahreçteki engellenme boyutu, bu engellenmede ses tellerinin durumu, özellikle dil ucu seslerinde dil kökünün yükseklik-alçaklık seviyesi, geniz sesini belirleyen üst damak dibi/küçük dilin vaziyeti vb. hususlar bu unsurun kapsamında yer almaktadır.⁵²

3.4. Seslere Ait Hükümler

Yukarıda yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere sesler, temelde iki kategoriye sahip bulunmaktadır: Câmîd ve zâib. Elde edilimleri esnasında konuşma organlarının pozisyonuna göre varlık kazanan bu kategoriler klasik tecvîd formasyonunda mahreç ve sıfatlara göre tanıtılmışlardır. Nitekim el-Hamed de bu formasyona uygun biçimde telif etmiş olduğu *el-Muyesser* adlı eserinde söz konusu kategorileri mahreç ve sıfat realitesine göre değerlendirmiştir. Ancak bazı çağdaş çalışmalarda mezkûr kategorilerin tanıtım ve tahlili ile ilgili daha farklı bir kurgu benimsenmiştir. Esasında Abdulvehhâb el-Kurtubî'nin *el-Mûdih*'te uyguladığı bu metodolojide sesler, klasik yaklaşımdan farklı olarak harflerin münferit ve terkip düzeyindeki tezahürlerine göre ele alınmıştır. el-Hamed açısından meseleyi ele alacak olursak *ed-Dirâsâtü's-savtiyye* ve *el-Medhal* adlı çalışmalarında o da az önce zikredilen eserlerinin hilafına bu metodolojiyi takip etmiştir. Onun bu eserlerinde sesler, harflerin tek ve yan yana bulunmasına göre ele alınmakta ve câmîd ya da zâib hangi kategoride yer almışlarsa ona göre hükümleri tespit edilmeye çalışılmaktadır.

3.4.1 Münferit Düzeyde Seslere Ait Hükümler

el-Hamed tecvid meselelerini; bazı eserlerinde klasik anlayışta hâkim olan mahreç-sıfat taksimiyle ele alırken, bu çalışmaya da ilham veren ve hususiyle akademik sahaya hitap eden *ed-Dirâsâtü's-savtiyye* ve *el-Medhal* tarzındaki çalışmalarında ise münferit ve terkip düzeyli bir tasnifle incelemiştir. Dolayısıyla münferit düzeyde seslerin hükümlerinin işlendiği bu başlık altında sesler, müellifin yöntemi üzere câmîd-zâib ayrımıyla bahse konu edilecektir.

3.4.1.1. Câmîd Seslerin Münferit Hükümleri

Tecvidin pek çok meselesi bulunmakla birlikte sesleri tespit etmek ve hükümlerini açıklamak açısından bu sahada üzerinde en fazla durulan iki konu mahreç ve sıfat olmuştur.⁵³ Şüphesiz bu birçok âlimin de ifade ettiği gibi⁵⁴ Kur'an tilâvetini salim ve dakik bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan bir durumdur. Örneğin bu âlimlerden birisi olan el-Enderâbî (ö. 470/1077) mahreçleri ve sıfatları bilmenin ehemmiyetini şu şekilde dile getirmektedir: "*Harflerin mahreçlerini ve sınıflarını zikrettim, çünkü Kur'an okuyucusu her bir harfte bunu bilmeye zorunlu ihtiyaç duyar ki böylece Kur'an'ın indirildiği lügat üzere harfleri yerinden çıkarınsın ve tam olarak hakkını verebilsin.*"⁵⁵ İşte bu sebeple tecvidle ilgili telif edilen eserlerin hemen hepsinde öncelikli olarak mahreç-sıfat konularına yer verilmiş ve muhtelif izahlarla onların seslerin oluşumuna olan etkileri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Klasik ya da çağdaş, harfler/sesler konusunda araştırma yapan pek çok âlim eserlerinde, öncelikle onların elde edildiği mahreçler meselesine değinmişlerdir. Ne var ki bu konuda ortaya konulan görüşler birbirlerine göre farklılık göstermekte ve bünyesinde bazı ihtilafları barındırmaktadır. Gânim Kaddûrî bu farklılığın mahreç yakınlığı, ses değişimi, görüş beyan eden kişilerin hata etmesi vb. hususlardan kaynaklandığını söylemekte ve mahreç sayısı ile ilgili görüşleri üç grupta toplamaktadır.⁵⁶ İlki Sîbeveyh⁵⁷

⁵² el-Hamed, *el-Medhal*, 79.

⁵³ el-Hamed, *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*, 79.

⁵⁴ Yaîş b. Alî İbn Yaîş, *Şerh el-Mufasssal* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, t.y.), 10/122; Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââtü'l-aşr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/214; el-Hamed, *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*, 80.

⁵⁵ Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî, *el-İzâh fi'l-Kırâât*, thk. Hâlid Hasan Ebû'l-Cûd (Mısır: Dâru'l-Lü'le, 1442), 2/194-195; el-Hamed, *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*, 80-81.

⁵⁶ el-Hamed, *el-Medhal*, 89-90.

⁵⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/433.

ile başlayıp İbn Cinnî,⁵⁸ ed-Dânî⁵⁹ ve Abdulvehhâb el-Kurtubî⁶⁰ gibi âlimlerle devam eden ve mahreçleri on altı ile sınırlayan anlayıştır.⁶¹ İkinci grup Kutrub (ö. 206/821), el-Ferrâ (ö. 207/822), el-Cermî (ö. 225/840) ve İbn Keysân (ö. 320/932 [?]) gibi kişilerden oluşmaktadır. Bu gruptaki âlimler mahreçlerin on dört olduğunu söylemektedir. Zira onlar bir önceki grubun ayrı ayrı mahreçlere sahip olduğunu söylediği *lâm*, *nûn* ve *râ* harflerinin aynı mahreçten çıkartıldığını söylemektedir.⁶² Son grupta ise el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)⁶³ ve İbnü'l-Cezerî gibi önemli âlimler yer almaktadır. Bu son gruptaki âlimler med harflerinin elde edildiği "cevf" bölgesini de müstakil bir mahreç olarak kabul etmişlerdir. Dolayısıyla mahreçlerin sayısı bu grupta on yedi olarak belirlenmiştir.⁶⁴ İçerisinde el-Hamed'in de yer aldığı Ahmet et-Tavîl, Abdulfettâh el-Mersafî (ö. 1922-1989) ve Husnî Şeyh Osmân (ö. 1941-2016) gibi çağdaş dönem tecvid araştırmacılarının görüşleri de bu son gruba göre olmuştur.⁶⁵ Hatta Gânim Kaddûrî bu görüşü, diğerlerine göre daha güvenilir bulmakta ve onun çağdaş dönem fonetikçileri tarafından ortaya konan câmid-zâib ses teorisine mutabık olduğunu söylemektedir.⁶⁶

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere el-Hamed'in *el-Muyesser* adlı eserindeki mahreç tasavvuru klasik tecvid teorisine göre olmuştur.⁶⁷ Dolayısıyla onun bu eserinde sesler çağdaş fonetikteki gibi câmid-zâib biçiminde ayrılmamıştır. Ancak *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, *el-Medhal* ve *İlmü't-tecvîd* gibi eserlerinde onun daha farklı bir tutum benimsediği görülmektedir. Zira bu eserlerinde o, mahreçleri tam olarak çağdaş Arap fonetiğindeki gibi olmasa da câmid-zâib ayırımına göre tanıtmış ve onların sayısını on iki olarak açıklamıştır.⁶⁸ Aslında söz konusu eserlerindeki bu farklılık el-Hamed'in klasik anlayıştan vazgeçtiği anlamına gelmemektedir. Aksine o klasik düşünceye son derece bağlı birisidir. Fakat kendisi, ses teorisine ilgili çağdaş ve klasik formasyon arasında bir uyumsuzluk bulunduğunu fark ettiğinden bir sentezle bu uyumsuzluğu gidermek ve her iki formasyonun da içerisinde yer aldığı bir model inşa etmek istemiştir. Bundan dolayı da bazı eserlerinde klasik tecvid formasyonunu öne çıkarırken diğer bazılarında çağdaş fonetik tasavvuruna vurgu yapmış, eksik ya da yetersiz gördüğü bazı durumlarda da hem klasiki hem de çağdaş anlayışları tenkide tabi tutmuştur. Örneğin o, Sîbeveyh'in zâib sesleri temsil eden med harfleriyle bunların câmid formlarını aynı mahreç hasretmesini karışıklığa neden olan bir durum olarak görmüştür. Yine Sîbeveyh'in *dâd* (ض) harfi için çizmiş olduğu mahreç sınırlarının, günümüzde telaffuz edilen *dâd* telaffuzuna uymadığını ve söz konusu harfin "ط - د - ت" harfleriyle mahreç birliği olması gerektiğini söylemiştir.⁶⁹

Tecvid çalışmalarında seslerin fonetik durumlarının ortaya konması ve hükümlerinin tespit edilmesi için üzerinde durulan bir diğer husus da sıfatlardır.⁷⁰ Sıfat, tecvid terminolojisinde şu şekilde tarif edilmiştir: "Mahreçten çıkış esnasında harfe ârız olan ve ortak mahreçte sahip olan harflerin ayrıştırılmasını sağlayan bir keyfiyettir."⁷¹ Tariften anlaşılacağı üzere sıfatlar, mahreçteki oluşumu esnasında seslere asıl niteliğini kazandıran özelliklerdir.⁷²

Klasik tecvîd müktesebâtında sıfatlar konusunu ele alan ilk kişi el-Halîl b. Ahmed'dir. O, dille ilgili meşhur eseri *Kitâbu'l-Ayn*'da bu meseleye değinmiş ve halkiyye, leheviyye, şecriyye vb. kavramlarla sıfatları

⁵⁸ Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Sirru sinâati'l-i'râb*, thk. Hasan Hindlâvî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1993), 1/46.

⁵⁹ ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 102.

⁶⁰ Abdulvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî, *el-Mûdih fi't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2000), 78.

⁶¹ el-Hamed, *el-Muyesser*, 39; İbn Tahhân (Sîbeveyh'in nûn-i hafiyesini düşürerek) 15 mahreç saymıştır. el-Hamed, *el-Medhal*, 85.

⁶² ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 104; el-Hamed, *el-Muyesser*, 39; el-Hamed, *Ebhâs cedîde*, 55.

⁶³ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhim es-Sâmarrâî (Beirut: Müessesetü'l-A'lemî, 1988), "Kitâbu'l-Ayn", 1/57.

⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *el-Mukaddimetü'l-Cezeriyye*, 47; İbnü'l-Cezerî'nin el-Halîl'i referans aldığı bu görüşünü, el-Hamed çok dakik bulmamış, el-Ayn'da mahreç sayısının 11 olarak zikredildiğine işaret etmiştir. el-Hamed, *el-Medhal*, 85.

⁶⁵ el-Hamed, *Ebhâs cedîde*, 61.

⁶⁶ el-Hamed, *el-Muyesser*, 39-40; el-Hamed, *Ebhâs cedîde*, 62.

⁶⁷ el-Hamed bu eserinde 17 mahreç zikretmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Hamed, *el-Muyesser*, 39-51.

⁶⁸ el-Hamed, *el-Medhal*, 95.

⁶⁹ el-Hamed, *el-Medhal*, 93.

⁷⁰ el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 195.

⁷¹ İsmâuddîn Ahmed b. Mustafa b. Halîl Taşkoprîzâde, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Muhammed Seydî (Medine: Vüzâratü's-Şüûni'l-İslâmiyyeti ve'd-Da'veti ve'l-İrşâdî's-Suûdiyye – Mecmeu'l-Melik Fahd li Tibâati'l-Mushafî's-Şerîf, 2001), 87.

⁷² el-Hamed, *İlmü't-tecvîd*, 59; el-Hamed, *el-Medhal*, 96; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 280.

tanıtıma çalışmıştır.⁷³ Ancak Gânim Kaddûrî bu kavramları sıfatlardan ziyade mahreç mahallerini tanıtan tabirler olarak görmüştür. Bu sebeple de kendi sıfat teorisinin izahında onlara pek yer vermemiştir.⁷⁴ Ona göre gelenekte sıfatları, olması gerektiği gibi fonetik bir olgu olarak tespit eden ilk kişi Sîbeveyh'dir. *el-Kitâb* isimli meşhur eserinde o, bu sıfatları tek tek incelemiş ve onların on yedi olduğunu söylemiştir.⁷⁵ Sonradan bazı eklemeler yapılmaya çalışılmış olsa da⁷⁶ Sîbeveyh'in ortaya koyduğu bu şablon sıfatlar konusunda tecvid ilim geleneğinin temel bir parametresi kabul edilmiştir.

el-Hamed'in sıfat teorisi de Sîbeveyh ile benzer bir yapı arz etmektedir. Ancak Sîbeveyh'den farklı olarak o, sıfatları el-mumeyyize (ayırt edici) ve el-muhassine (güzelleştirici sıfatlar) şeklindeki bir kavramsallaştırmayla iki grubu ayırmakta ve bir sıfatı hangi gruba ait görmüşse o grubun genel konseptine bağlı olarak açıklamaktadır. Buna göre Sîbeveyh'in de eserlerinde zikretmiş olduğu cehr-hems,⁷⁷ şiddet-rihvet-beyniyye,⁷⁸ itbâk-infitâh,⁷⁹ isti'lâ-istifâle⁸⁰ zülâka (izlâk) ve ismât⁸¹ adındaki sıfatlar es-sifâtü'l-mumeyyize yani ayırt edici sıfatlar kategorisinde yer almaktadır. Zira bu sıfatlar ona göre mahreç yönünden tefrik edilemeyen sesleri birbirinden ayırma fonksiyonuna sahiptirler. Söz gelimi alfabedeki "ظ - ذ - ث" harfleri hem şekil hem de kelimelerin oluşumundaki fonksiyonları itibariyle birbirlerinden tamamen farklı olan harflerdir. Ancak aynı mahreçten çıkartılmaları bu farklılığı ortadan kaldırmakta ve söz konusu harfleri ses yönünden neredeyse aynileştirmektedir. Dolayısıyla onlar ancak söylenişleri esnasında kendilerine eşlik eden birtakım ses özellikleriyle yani sıfatlarıyla tefrik edilebilmektedir. Örneğin "ذ" harfi, cehr sıfatı yani telaffuz esnasında ses tellerinin titreşim sergilemesi sayesinde kendisinde hems sıfatı yani ilkinde göre aksi bir seslendirmeyi tazammun eden "ث" harfinden farklıdır. Yine ikisinde de cehr sıfatı bulunan "ظ - ذ" harflerinden "ظ", kalın okumayı gerektiren itbâk ya da isti'lâ sıfatıyla "ذ"den ayrılmaktadır.⁸²

Gânim Kaddûrî'nin sıfatlarla ilgili ortaya koyduğu bir diğer kategori ise Arapça karşılığı "الصِّفَاتُ الْمُحَسِّنَةُ" olan "sesleri güzelleştirici" sıfatlardır. Bu kategoride o, kalkale,⁸³ ğunne,⁸⁴ safır,⁸⁵ tekrîr,⁸⁶ tefeşşî,⁸⁷ inhirâf⁸⁸

⁷³ el-Ferâhîdî, "Kitâbu'l-Ayn", 1/58; Bu kavramlar (harflerin lakapları) hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Kılıç, "Kur'an-ı Kerim Harfleri Bağlamında Bir İhtilaf Alanı (Lakap, Mahreç, Sıfat Eksenli Bir Değerlendirme)", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (30 Nisan 2021), 247-277.

⁷⁴ el-Hamed, *el-Medhal*, 97.

⁷⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/434-436.

⁷⁶ Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekki b. Ebî Tâlib, *er-Riâye li tecvîdi'l-kırâe ve tahkiki lafzi't-tilâve*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Amman: Dâru Ammâr, 1996), 115.

⁷⁷ Kadim anlayışta cehr; harfin mahrecine itimadın tam olması ve bu itimat gerçekleşip ses akıncaya kadar nefese engel olunmasıdır. Hems ise mahreçe itimadın zayıf olması hasebiyle nefesin akmasıdır. (Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/434; ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 105.) el-Hamed cehr sıfatını, harfin nutku anından ses tellerinin titreşim üretmesi; hems sıfatını ise ses tellerinin pasif olması şeklinde tanımlamıştır. (el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 60.) İbnu'l-Cezerî ile önceki Arapça ve tecvid âlimlerine göre hems sıfatını haiz sesler "فحثة شخص سكت" formülündeki 10 harftir. Geriye kalan 18 harf ise cehr sıfatını haizdir. (el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 287.)

⁷⁸ Şiddet, rihvet ve beyniyye sıfatları, havanın sesin mahrecinden geçiş keyfiyetiyle ilgili bir durumdur. Nefesin, mahreçte tam olarak hapsedilip sonra aniden salınmasıyla şiddet, bu sıkışma tam olmayıp nefes akışında bir tazyik/sıkışma vaki olmasıyla rihvet, sıkışmayla karşılaşan nefesin başka bir boşluktan sızmasıyla da beyniyye sıfatı ortaya çıkmaktadır. Bk. el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 219-220; el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 62.

⁷⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/434.

⁸⁰ ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 106-107.

⁸¹ el-Hamed, *el-Muyesser*, 61.

⁸² el-Hamed, *el-Medhal*, 101.

⁸³ Bu sığata sahip olan harfler "قطب جد" harfleri olmak üzere beş tanedir. Bk. el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 259.

⁸⁴ Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar'aşî Saçaklızâde, *Cuhdû'l-mukil*, thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2007), 187.

⁸⁵ Ağz ve dudaklardan çıkarılan ses ve kuş civıltısı anlamına gelen safır; alfabedeki *sâd*, *sîn* ve *zây* harflerinin zatî sıfatıdır. Bk. Mekki b. Ebî Tâlib, *er-Riâye*, 124; ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 127.

⁸⁶ Harfin telaffuzu esnasında dil ucunun, titreşim dalgaları hâlinde tekrar tekrar mahreçe temasını bildiren bu sıfat alfabede sadece "râ" harfinde bulunmaktadır.

⁸⁷ Dağılma ve yayılma gibi sözlük anlamlarına sahip olan tefeşşî, istılahta; *şîn* harfinin nutku anında havanın dil ile damak arasında bir hayli yayılmasını bildirmektedir. Mekki b. Ebî Tâlib, *er-Riâye*, 135; el-Hamed, *el-Medhal*, 130.

⁸⁸ İnhirâf, tecvîd istilâhında *lâm* harfinin nutku esnasında mahrecin yanlarından nefesin akmasını bildirmektedir. Mahmûd es-Se'rân, *İlmu'l-luğa*, 169; el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 275.

ve istitâle⁸⁹ olmak üzere yedi sıfat zikretmiştir. Ona göre bu sıfatlar sesleri birbirinden ayırmaya değil, zatlarında bulunan ses keyfiyetlerini ortaya çıkarmaya yaramaktadır. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse *zâl* (ذ) harfi mechûr bir sestir. Bundan dolayı da kendisinde mumeyyiz kategorisinde yer alan cehr sıfatı bulunmaktadır. Şayet bu sıfat kendisinden kaldırılırsa bu durumda orijinal vasfını kaybedip *sê* (س) harfine dönüşür. Ancak aynı harf kuşanmış olduğu muhassin kategorisindeki safir sıfatından soyutlanmış olsa aynı sıfatın diğer temsilcileri olan *sâd* ya da *sîn* harflerinden birisine dönüşmez. Sadece ses keyfiyeti farklılaşacağından dolayı zafî bir bozulma yaşar.⁹⁰

3.4.1.2. Zâib Seslerin Münferit Hükümleri

Münferit seslerin ikinci kategorisini mahreçle ilişkisi bakımından câmid seslerin tam da karşısında yer alan zâib sesler oluşturmaktadır. Bu sesler mahrecinin genişliği ile taayyün etmektedir.⁹¹ Ancak şu da bir gerçektir ki bu kategoride yer alan seslerin fonetik sınırlarını belirlemek ve mahreç-sıfat yönünden niteliklerini ortaya koymak oldukça zordur. Nitekim sesler konusunda yetkinliği bulunan gerek İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi klasik dönem âlimleri gerekse çağdaş dönemdeki araştırmacılar bu zorluğu açık bir şekilde itiraf etmişlerdir.⁹²

Çağdaş araştırmacılar zâib sesleri şu şekilde tarif etmektedir: “*Nutku anında havanın boğaz ve ağız boyunca mütemadiyen aktığı, bu esnada duyulur bir sürtünmeyi sağlayan herhangi bir hapis ve daralmaya mahal verecek şekilde konuşma organlarının engellemediği mechûr sestir.*”⁹³ Bu tarife göre zâib sesler temelde iki esası tazammun etmektedir. Bunlardan ilki sesin tezahürü esnasında ses tellerinin titreşim sergilemesi, diğeri ise konuşma organında nefesle ilgili herhangi bir hapis ve tazyikin olmamasıdır. Zira bu sesler mechûr niteliğini haiz olup hava gibi boğaz ve ağız kanallarında serbestçe akabilmektedir. İşte bu sebeple el-Maraşî gibi âlimler söz konusu harflerin sürtünmeye konu olacak şekilde muhakkak bir mahrecinin bulunmadığını, onlara ait mahreçlerin sadece takdir edilen mahreçler olduğunu söylemektedir.⁹⁴

Tecvid literatüründe Arapçadaki zâib seslerin⁹⁵ üç kısa hareke (fetha, damme, kesre) ve üç de uzun harf (med harfleri) olmak üzere toplamda altı tane olduğu söylenmiştir.⁹⁶ Fakat yine bu literatürde, kaynak olmak bakımından harf olanlar hareke olanlara göre öncelikli kabul edilmişlerdir. Zira bu literatürü inşa eden âlimler hareketlerin ya tamamen harflerden doğduğunu ya da onlardan bir bölüm olduklarını dile getirmişlerdir.⁹⁷ Nitekim bu âlimlerden birisi olan Abdulvehhâb el-Kurtubî işmâm konusunu işlerken kesre ve fetha hareketlere değinmiş ve birincisine ait sesin *yâ* harfinin mahrecinden diğerrinin ise *elif* harfinin mahrecinden elde edildiğini ortaya koymuştur.⁹⁸ Gelenekte söz konusu seslerle ilgili dile getirilen bir başka boyutsa onların miktarlarıdır. Alî el-Kârî (ö. 1014/1605) gibi bazı âlimler bu miktarı harflerde iki hareke olarak açıklamışlardır. Bir başka ifadeyle bu âlimlere göre *elif*'in sesi iki fetha, *vâv*'ın sesi iki damme,

⁸⁹ İstitâle sıfatı “*dâd*” harfiyle ilgili olup dil kenarının başlangıcından sonuna kadar söz konusu harfin sesinin uzatılması anlamına gelmektedir. (el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 318.) Gânim Kaddûrî'ye göre genelde çağdaş Arapların nutkunda, özeldede ise kurrânın okuyuşunda istitâle fiilen mevcut değildir. Klasik ve çağdaş anlayışın *dâd* tasavvuru karşılaştırıldığında mahrecin dil kenarından dil ucuna, sıfatın da rihvetten şiddete intikal ettiği anlaşılır. *Dâd* günümüzde cehr, itbâk ve isti'lâ sıfatlarını muhafaza ederken onun en mumeyyiz vasfı olan rihvet ve istitâleyi kaybetmiştir. Bu durumda *dâd*, mahreç ve çoğu sıfatta “ط - د - ت” ile ilişkili hâle gelmiştir. Bu harflerin tamamı şiddet sıfatı olup ilaveten *dâl* (د) cehr, *te* (ت) hems, *tâ* (ط) itbâk, *dâd* cehr ile itbâk sıfatını haizdir. *Dâl* (د) ile *dâd* arasındaki fark *dâl*'in infitâh, *dâd*'in ise itbâk özelliği olmasıdır. Aynı şekilde *tê* (ت) ve *tâ*'yı ayıran da itbâk sıfatıdır. Bk. el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 319.

⁹⁰ el-Hamed, *el-Medhal*, 117.

⁹¹ el-Hamed, *el-Medhal*, 138.

⁹² Bk. el-Huseyn b. Abdullâh İbn Sînâ, *Esbâbu hudûsi'l-hurûf*, thk. Muhammed Hassân et-Tayyân-Yahyâ Mîr Alem (Dimeşk: Matbûatü Mecmei'l-Lüğati'l-Arabiyye, 1983), 126.; G. Bergsträsser, *et-Tetavvuru'n-nahvî li'l-luğati'l-Arabiyye*, nşr. Ramadân (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994), 62; el-Hamed, *el-Medhal*, 135.

⁹³ Abdurrahmân Eyyûb, *Esvâtü'l-luğa*, 156; el-Hamed, *el-Medhal*, 137.

⁹⁴ Saçaklızâde, *Cuhdû'l-mukil*, 123; el-Hamed, *el-Medhal*, 162-163.

⁹⁵ Literatürde bu sesler ayrıca *el-musavvit*, *memdûde*, *cevfiyye* ve *hevâiyye* gibi kavramlarla da dile getirilmektedir. Bk. el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 293-294.

⁹⁶ el-Hamed, *el-Medhal*, 147.

⁹⁷ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/242; ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 95; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/204; el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 294.

⁹⁸ el-Kurtubî, *el-Mûdih*, 209.

yâ' nunki ise iki kesre miktarından oluşmaktadır.⁹⁹ *el-Medhal* isimli eserinde bu konuyu ele alan Gânim Kaddûrî ise selef ulemâsından hareketle harekelere ait sesleri med harflerinin yarısı kadar olduğu görüşündedir.¹⁰⁰

el-Hamed'in muhtelif eserlerinde zâib seslerin keyfiyetiyle ilgili incelemeye tabi tuttuğu bir diğer husus söz konusu seslere ait mahreçlerdir. *el-Medhal* adlı eserinde bu seslerle alakalı genel hatlarıyla yapmış olduğu bir tasvirde, med ve lîn harflerinin mahreciyle ilgili iki eğilimin olduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisi el-Halîl b. Ahmed ile tebellür eden eğilimdir. Bu eğilime göre üç med harfi de "cûf/hâviye" harflerindedir. Dolayısıyla onlar mukadder bir mahrece sahiptirler.¹⁰¹ Sîbeveyh'in öncülük ettiği diğer eğilime göreyse her üç sesin de (*vâv*, *yâ*, *elif*) hakiki bir mahreci bulunmaktadır. Zira bu eğilime göre *elif* harfi, *hemze* ve *hê* harflerinin mahreci olan aksa'l-halk noktasından; *yâ* harfi, *cîm* ve *şîn* harflerinin mahreci olan dil ve damak ortasından *vâv* harfi ise *bâ* ve *mîm* harflerinin çıkartıldığı dudaklardan elde edilmektedir.¹⁰²

3.4.2 Mürekkep Düzeyde Seslere Ait Hükümler

Tecvid âlimleri seslerin terkip durumlarına büyük önem atfetmişlerdir. İbnu'l-Cezerî terkip hâlinde harflere terettüp eden hükümleri bilmeyi, tecvidin tam manasıyla uygulanması için şart saymıştır: "Okuyucunun harfleri tek tek bihakkın icra ettiğine hükümlendiğinde, o artık kendisini terkip hâlindeki hükümlere versin. Çünkü tek başına harflerde olmayan durumlar terkip hâlinde ortaya çıkar."¹⁰³

Seslerin terkip düzeyindeki hükümlerinin ele alındığı bu başlık altında el-Hamed'in perspektifinden klasik tecvid kaynaklarının çoğunlukla sıfât-ı ârîza kapsamında saydığı idğâm, ihfâ, izhâr, med gibi birden çok sesin yan yana gelmesiyle ortaya çıkan hükümler; yine câmid-zâib tasnifiyle tespit edilmeye çalışılacaktır.

3.4.2.1. Câmid Seslerin Mürekkep Hükümleri

Bazı durumlarda dilsel sesler kendilerine yakınlığı bulunan diğer seslerle etkileşim içerisine girebilmektedir. Bu ise onları birtakım sıfat değişimlerine maruz bırakabilmektedir. Âlimler bu etkileşim ve değişimi câmid seslerde başlıca iki faktöre dayandırmaktadırlar. Bunlardan ilki etkileşim hâlinde bulunan seslerin mahreç yönünden yakın ya da uzak oluşu diğeriyse sıfat yapılarıdır. Şöyle ki birinci faktöre göre şayet sesler yakın mahreçlerden elde ediliyorsa etkileşimleri artmakta dolayısıyla da ses keyfiyetlerinde bazı değişimler yaşamaktadırlar. Aksi durumdaysa etkileşim ve değişimler azalmakta ya da hiç vuku bulmamaktadır. Örneğin sâkin *nûn* harfi kendisinden sonra gelen *lâm* ve *râ* harflerine mahreç yakınlığı sebebiyle idğâm edilebilirken boğazdan ya da dil kökünden çıkartılan herhangi bir harfle böyle bir ilişki ortaya koyamamaktadır. Zira her iki nokta da mahreç yönünden *nûn* harfiyle böyle bir ilişkiyi engelleyecek uzak bir mesafe barındırmaktadır.¹⁰⁴ İkinci faktörde ise etkileşim niteliklere göre ortaya çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle şayet harf sıfat yönünden üstün bir seviyede bulunuyorsa ses yönünden ancak bu seviyeye uygun bir harfle etkileşim kurabilmekte ve değişim gösterebilmekte, aksi takdirde kendi niteliğiyle kalmaktadır.¹⁰⁵ Bu noktada klasik eserlerde özellikle idğâm kuralında sesler arasındaki etkileşimi engelleyen bazı sıfatlardan bahsedilmiştir. Gânim Kaddûrî'ye göre bunlar istitâle, tefeşşi, tekrîr, safîr ve ğunne sıfatlarıdır.¹⁰⁶

Klasik eserlerde câmid seslerin terkip düzeyindeki ses hükümleriyle ilgili ele alınan başlıca konular şunlardır: İdğâm'a ait hükümler, sâkin *nûn* ve *tenvîn* hükümleri, sâkin *mîm*'in hükümleri, bazı harflere dair incelik ve kalınlık hükümleri. İlk konu seslerdeki benzeşmeyle ilgili olup Gânim Kaddûrî tarafından

⁹⁹ Mollâ Ali el-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye fi şerhi el-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Usâme Atâyâ (Dimeşk-Suriye: Dâru'l-Ğavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2012), 239.

¹⁰⁰ el-Hamed, *el-Medhal*, 148.

¹⁰¹ el-Ferâhîdî, "Kitâbu'l-Ayn", 1/57.

¹⁰² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/176; el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 308-309.

¹⁰³ İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/214-215.

¹⁰⁴ el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 85; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 426.

¹⁰⁵ Ebû Amr Osman b. Sâid ed-Dânî, *Kitâbu'l-idğâmi'l-kebîr*, thk. Abdurrahmân Hasan el-Ârif (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2003), 96.

¹⁰⁶ el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 86.

kısmî benzeşme/el-mudâraat (الْمَمَاتَلَةُ الْجَزِيئِيَّةُ / الْمُصْتَارِعَةُ) ve küllî benzeşme/el-idğâm (الْمَمَاتَلَةُ الْكُلِّيَّةُ / الْإِدْغَامُ) şeklindeki bir kavramsallaştırmayla iki bölüm olarak tetkik edilmiştir.¹⁰⁷ Kısmî benzeşme tecvid ıstılahında telaffuzu hafifletmek üzere iki sestem birinin bazı sıfatlarının diğerine yakınlaşacak tonda değışmesi anlamına gelmektedir.¹⁰⁸ Sîbeveyh ve İbn Cinnî gibi sahanın otoritelerine göre bu, daha ziyade cehr-hems, terkîk-tefhîm gibi nitelikli sıfatlarda vaki olmaktadır.¹⁰⁹ Küllî benzeşmede ise tam bir dönüşüm söz konusudur. Bu benzeşmede idğâma konu olan ses başka bir sese çevrilir ve iki ses tek bir nutuk hâlinde varlık kazanır. Gânim Kaddûrî bu ikinci tür benzeşmenin birinci harfin sâkin olması ve zayıfın güçlü olana idğâm edilmesi gibi birtakım usullerinin bulunduğunu ifade etmekte¹¹⁰ ve onun tesir yönünü bildiren mukbil, müdbir ve mütebâdil; tesirin derecesini açıklayan tam ve nakıs; hareke açısından idğâm-ı kebîr ve idğâm-ı sağır; harflerinin birleşik ya da ayrı olmasına göre muttasıl ve munfasıl; iki ses arasındaki alakaya göre misleyn, mütecâniseyn ve mütekâribeyn gibi tezahürlerinin de buna göre olduğunu söylemektedir.¹¹¹

Câmid seslerin terkip düzeyindeki ses hükümleriyle alakalı ele alınan bir diğer konu *tenvîn* ve sâkin *nûn'*dur. Bazı âlimler farklı kanaat bildirmiş olsa da¹¹² yaygın anlayışta bu konunun tezahürlerinin ihfâ, izhâr, idğâm ve iklâb olmak üzere dört kısım olduğu söylenmiştir.¹¹³ Genel anlamda bu konu harflerin mahreç yönünden uzak ya da yakın oluşuyla ilgilidir ve onun az önce dile getirilen tezahürleri de buna bağlı olarak meydana gelmektedir. Fakat buradaki asıl amaç bir önceki konuda olduğu gibi uygulanmaması hâlinde ortaya çıkacak olan telaffuz zorluğunu gidermek ve kolay bir okuyuş ortaya koymaktır. Konuyla ilgili Gânim Kaddûrî'nin yaklaşımı ise şu şekildedir: O, bu konuyu etkileşim (التأثير) kavramıyla ilişkilendirmiş ve *tenvîn/sâkin nûn'*un kendisinden sonra gelen harflere göre dört türlü etkileşim ortaya koyduğunu söylemiştir. Bunlardan ilki *tenvîn* ya da sâkin *nûn'*un tam bir etkileşim ortaya koyduğu idğâmdır ve onların bu şekildeki etkileşimi kendilerinden sonra "يرملون" formülasyonundaki harflerden birisinin gelmesiyle ortaya çıkmaktadır. Ancak bu etkileşim yeknesak bir biçimde tezahür etmemekte, *lâm* ve *râ'* harflerinde ğunnesiz diğerlerinde ise ğunneli bir şekilde varlık kazanmaktadır.¹¹⁴ Şu da ifade edilmelidir ki ğunneli ya da ğunnesiz *tenvîn* veya sâkin *nûn'*un bu şekilde bir etkileşim ortaya koyabilmesi zikredilen harflerden ayrı bir kelimedede bulunması gerekmektedir.¹¹⁵ *Tenvîn* ve sâkin *nûn'*un ikinci etkileşim türü ise *İzhâr'*dır. Fakat "ح - غ - خ" harflerine göre ortaya çıkan bu etkileşim türünde *tenvîn* ve sâkin *nûn'* herhangi bir ses değışimine uğramamakta, tüm sıfatlarıyla eksiksiz bir şekilde okunmaktadır.¹¹⁶ Bunun sebebi ise *tenvîn* ya da sâkin *nûn'*un mahreç yönünden söz konusu harflere uzak olması ve bu uzaklığın aralarında kurulacak herhangi bir etkileşime mâni olmasıdır.¹¹⁷

Tenvîn ve sâkin *nûn'*un kendisinden sonra gelen harfe göre ortaya koyduğu etkileşim türlerinden bir diğeri de *İklâb'*dır. Sadece *bâ* harfiyle ilgili olan bu etkileşimde sâkin *nûn* ve *tenvîn*, *mîm'*e çevrilir. Bu etkileşim türünde sâkin *nûn* veya *tenvîn* ile *bâ* harfinin aynı ya da ayrı kelimelerde olmaları sonucu değıştirmemektedir.¹¹⁸ Bu örneklerde sâkin *nûn* ve *tenvîn* idğâm edilmeksizin *mîm'*e çevrilir. Sebebi ise *mîm'*in sıfat yönünden *nûn'*a, mahreç yönünden ise *bâ'*ya ortak olmasıdır.¹¹⁹ el-Hamed'in sistematiginde *tenvîn* ve sâkin *nûn'*un etkileşim gösterdiği türlerinden birisi olarak zikredilen bir diğeri unsur da bu etkileşimin kısmî olarak gözleendiği *İhfâ'*dır. Ona göre bu tür, İbnu'l-Cezerî'nin de ifade ettiğii gibi¹²⁰ bir tecvid ıstılahı olarak gizlemek anlamına gelmekte ve izhâr ile idğâm arası bir okumayı temsil etmektedir.¹²¹

¹⁰⁷ el-Hamed, *el-Medhal*, 207-208, 213.

¹⁰⁸ el-Hamed, *el-Medhal*, 208-209.

¹⁰⁹ el-Hamed, *el-Medhal*, 209-210.

¹¹⁰ el-Hamed, *el-Medhal*, 214-216.

¹¹¹ el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 334-336.

¹¹² el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 361.

¹¹³ el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 336.

¹¹⁴ el-Hamed, *el-Muyesser*, 96-97.

¹¹⁵ ed-Dâni, *et-Tahdid*, 114-115; el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 371.

¹¹⁶ el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 468.

¹¹⁷ el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 362; el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 108; el-Hamed, *el-Muyesser*, 95-96.

¹¹⁸ el-Hamed, *el-Muyesser*, 97-98.

¹¹⁹ ed-Dâni, *et-Tahdid*, 115.

¹²⁰ İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/227.

¹²¹ el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 479.

Uygulanışı ise *nûn*'un açıkça okunması biçiminde değil, gizlice ve başka bir harfe de idğâm etmeden dil ucunu üst damaktan çekip sesi genze vermek biçiminde olmaktadır.¹²²

Mürekkep seslerin câmid ses niteliğiyle varlık kazandığı bir diğer unsur da sâkin *mîm*'dir. Sâkin *nûn* gibi ğunne sıfatına sahip olsa da bu unsur mücavir harflerle oldukça düşük bir etkileşime sahiptir.¹²³ Zira söz konusu unsur mahreç itibariyle etkileşimin yoğun bir şekilde yaşandığı ağız bölgesinde yer almadığı gibi fonetik olarak da alt seviyede bir ses konumunda bulunmamaktadır. Bundan dolayı mürekkep sese konu olmasına rağmen sâkin *mîm*'in fonetik hükümleri, mahreçte ortak olduğu dört dudak harfi (ب - م - و - ف) ile sınırlanmıştır.¹²⁴ Bu hükümleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Şayet sâkin *mîm*'den sonra yine *mîm* gelirse idğâm-ı misleyn kuralı ortaya çıkar ve idğâm vacip olur.¹²⁵ Buna mukabil *fâ* ve *vâv* ile gelirse bu durumda *mîm* vüçûben izhâr edilir.¹²⁶ Sâkin *mîm*, mahreçte mücavir olduğu *bâ* harfiyle karşılaşırsa bir başka ifadeyle önce *mîm* sonra *bâ* harfi gelirse idğâm başka bir hükme tabi olur.¹²⁷ Ancak bu hükmün ne olduğu ve nasıl uygulanacağı ulemâ arasında ihtilafa sebebiyet vermiştir.¹²⁸ Bazıları bu durumda *mîm*'in ihfâ ile diğer bazılarıysa izhâr ile okunacağını söylemiştir.¹²⁹ Bu görüşleri incelemiş olan el-Hamed ise kendisinden sonra *bâ* harfi gelmesi durumunda sâkin *mîm*'in izhâr edilerek okunacağı kanaatindedir. Zira ona göre *mîm*'de dudakların kapanması ihfâ isimlendirmesine çok uymamaktadır. Şu da var ki ona göre söz konusu harfin izhâr edilerek okunması, kendisinden sonra gelen *bâ*'ya geçerken nutku kesme anlamına da gelmemektedir.¹³⁰

Gânim Kaddûrî'nin fonetik anlayışında câmid seviyede bulunan mürekkep seslerin hükümleriyle alakalı ele alınan son husus ise kalınlık ve inceliklerdir. Ona göre Arapça seslerdeki kalınlık ve incelik olgusu üç şekilde tezahür etmektedir: Mutlak kalınlar, mutlak inceler, aslen ince olmasına rağmen bazı durumlarda kalın olanlarla bunun tersi durumunda bulunanlar. Muhtelif eserlerinde zikrettiğine göre el-Hamed seslerdeki kalınlığı telaffuzu esnasında dil kökünün geriye çekilerek yükselmesi olarak görmekte¹³¹ ve bu şekilde bir oluşum yoluyla kalın sese kavuşan harflerin "خص ضغط قط" formülasyonundaki yedi isti'lâ harfi olduğunu söylemektedir. Ancak o, söz konusu harflerdeki bu kalınlığı aynı seviyede görmemektedir. Ona göre bu harfler kalınlık noktasında 1) ط 2) ض - ص 3) ظ 4) ق 5) خ - غ şeklinde bir sıralamaya sahiptirler. Bunun yanında tefhîm şartlarını taşıyan *lâm* ve *râ* kalın harf kategorisinde yer almakta ve hatta bu konuda hemen diğerlerinin peşinden gelmektedir.¹³² el-Hamed'e göre kalın harflerde olduğu gibi ince harflerde de sonucu tayin eden dildir. Ancak bir öncekinin aksine ince harflerde dil yukarıya doğru kalkmamakta, aksine alçalma hareketi sergilemektedir.¹³³ Dolayısıyla az önce sayılanların dışında alfabede yer alan tüm harfler ince harf kategorisinde yer almaktadır.¹³⁴ Bazen ince bazen de kalın fonetik hâl alan harfler ise *lâm*, *râ*¹³⁵ ile med harfi ve zâib bir ses olan *elif*'tir.¹³⁶

¹²² ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 100. Alfabede *tenvîn* veya *sâkin nûn*'un bu şekilde bir etkileşime girdiği 15 harf bulunmaktadır. Bunlar "ق - ك - ن - ف - ث - ذ - ظ - د - ت - ط - ز - ط - د - ت - ظ - ذ - ث - ف" harfleridir. Bk. Mekki b. Ebî Tâlib, *er-Riâye*, 267; ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 115.

¹²³ el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 387.

¹²⁴ el-Hamed, *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*, 136.

¹²⁵ Mekki b. Ebî Tâlib, *er-Riâye*, 233; ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 165.

¹²⁶ Mekki b. Ebî Tâlib, *er-Riâye*, 234; ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 165-166.

¹²⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/447.

¹²⁸ Bkz. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 166; el-Hamed, *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*, 140-141; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 463.

¹²⁹ ed-Dânî, *et-Tahdîd*, 166; el-Hamed, *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*, 140-141; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 463.

¹³⁰ el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 392.

¹³¹ el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 126; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 379.

¹³² Muhammed Mekki Nasr el-Cureysi, *Nihâyetü'l-kauli'l-mufid fi ilmi tecvîdi'l-Kur'âni'l-Mecîd*, nşr. Ali Hasan (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2011), 137; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 409-410.

¹³³ el-Hamed, *el-Muyesser*, 74; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 379.

¹³⁴ Saçaklızâde, *Cuhdü'l-mukil*, 154; el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 128; el-Hamed, *el-Muyesser*, 75.

¹³⁵ *Râ*'nın hem ince hem de kalın okunabileceği yerler için bk. el-Hamed, *el-Muyesser*, 77-78.

¹³⁶ el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 131.

3.4.2.2. Zâib Seslerin Mürekkep Hükümleri

Câmid seslerde olduğu gibi üç hareke ve med harflerinden oluşan Arapça zâib sesler de terkip hâlinde buldukları diğer seslerle muhtelif etkileşim şekilleri ortaya koyabilmektedir.¹³⁷ Gânim Kaddûrî söz konusu seslerdeki bu etkileşimlerin; biri seslerin tabiat ve renginde, diğeri ise uzunluk ve kısalıklarında olmak üzere iki türlü ortaya çıktığını söylemektedir. Niteliksel bir durum bildiren birinci tezahür biçiminde sesler yan yana bulunduğu diğer seslere bağlı olarak incelik-kalınlık biçiminde bir etkileşim gösterirken¹³⁸ diğesinde uzama-kısalma ya da hareke ilavesi gibi bazı değişimler ortaya koymaktadırlar.¹³⁹

Terkip düzeyindeki zâib seslerde meydana gelen etkileşim, çoğunlukla med tarzında tezahür etmektedir. Uzatma ve ziyade gibi sözlük anlamları bulunan med, muhtelif uygulama biçimleri olan bir tecvid kaidesidir. Ancak temelde o aslî ve ferî olmak üzere iki şekilde ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁰ Birincisi ancak iki hareke miktarı (uzatma) ile varlık kazanan bir med çeşididir¹⁴¹ ve öncesi fethalı fakat kendisi sâkin *elif*, öncesi ötreli fakat kendisi sâkin olan *vâv* ve öncesi kesreli fakat kendisi sâkin olan *yâ* ile varlık kazanmaktadır. Bunun yanında mansûb *tenvîn* üzerine yapılan vakıf çeşidinde *tenvîn*'in yerine *elif*'in getirilmesi anlamındaki medd-i ivaz (حُسْنًا) ve kelime başında peş peşe gelen iki hemzeden ikincisinin bedeli olarak öncesindeki hareke cinsinden med harfinin getirilmesi anlamındaki medd-i bedel de (– أمان – أوتي) aslî med kapsamında yer almaktadır.¹⁴²

Medlerin ikinci türü ise az önce de ifade edildiği gibi fer'î med şeklinde tanımlanmış olup med harfinden sonra *hemze* ya da *sükûn* denilen iki med sebebinden birisinin gelmesiyle ortaya çıkmaktadır. el-Hamed ilk sebebe bağlı olarak ortaya çıkan med çeşitlerini vacip ve câiz olmak üzere ikiye ayırmakta¹⁴³ ve ilkini muttasıl ikincisini ise munfasıl med olarak tanıtmaktadır. Ona göre şayet med harfi ile sebep-i medden *hemze* aynı kelimedeki vaki olmuşsa bu, vücûben uzatılmayı gerektiren muttasıl bir med olmaktadır.¹⁴⁴ Zira böyle bir medde kasr (1 elif uzatma) yapmak caiz görülmemiştir.¹⁴⁵ Ancak ondaki bu uzatılma herhangi bir ölçü belirtilmeden aslî medden sonra vaki olan uzatmadır. *İlmut-tecvîd* adlı eserinde el-Hamed muttasıl meddin miktarı için işbâda ittifak edildiğini aktarmıştır. *el-Muyesser* adlı eserinde ise bunu somut hâle getirmiş ve onun dört harekeden az, altı harekeden de çok olmaması gerektiğini söylemiştir.¹⁴⁶

Munfasıl ise med harfi ile *hemze*'nin ayrı ayrı kelimelerde vaki olduğu bir meddir.¹⁴⁷ Söz konusu med hükmen caiz kategorisinde yer almaktadır. Bu ise onun aynı zamanda kasr ile okunabileceğini göstermektedir. Diğer taraftan bu meddin uzatma miktarı, kurrâ arasında ihtilafı bir durumda bulunmaktadır. Ancak Âsım kıraatinin Hafis rivayetine göre bu miktar dört hareke olarak kabul edilmiştir.¹⁴⁸

Fer'î medlerin sükûna bağlı olarak ortaya çıkan türleri ise medd-i lâzım, medd-i ârız ve medd-i lîn olmak üzere üç tanedir. Medd-i lâzım, med harfinden sonra ister duruş (vakf) isterse geçiş (vasl) hâlinde olsun sabit kalan (lâzımî) bir sükûnun gelmesiyle ortaya çıkan bir med türüdür.¹⁴⁹ Söz konusu meddin kelime ya da harfte meydana gelmesine göre dört çeşidi bulunmaktadır. Fakat medd-i lâzımın tüm çeşitleri aynı uzatma miktarına sahiptir ve altı hareke olan bu miktar vücûbiyyet seviyesinde bulunmaktadır. Zira

¹³⁷ el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 141.

¹³⁸ el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 141-142.

¹³⁹ el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 144.

¹⁴⁰ Medlerin türleri ile alakalı 14, 16, 34 gibi rakamlar zikredilmektedir. Muhammed Mekki Nasr 21 çeşit med zikretmiştir. Bk. el-Cureysî, *Nihâyetü'l-kauli'l-mufîd*, 191-195.

¹⁴¹ el-Hamed, *el-Muyesser*, 114.

¹⁴² Saçaklızâde, *Cuhdü'l-mukil*, 223; el-Hamed, *el-Muyesser*, 120.

¹⁴³ el-Hamed, *el-Muyesser*, 114-121.

¹⁴⁴ el-Bakara 2/22.

¹⁴⁵ Saçaklızâde, *Cuhdü'l-mukil*, 239.

¹⁴⁶ el-Hamed, *el-Muyesser*, 115.

¹⁴⁷ el-Bakara 2/4.

¹⁴⁸ el-Hamed, *el-Muyesser*, 116.

¹⁴⁹ el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 150; el-Hamed, *el-Muyesser*, 117; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 502. Literatürde bu med için "medd-i adl" ve "medd-i hacz" gibi farklı kavramsallaştırmalar da kullanılmıştır. Bk. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/317; Taşköprizâde, *Şerhu'l-Mukaddime'ti'l-Cezeriyye*, 216; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 502.

Gânim Kaddûrî'nin bildirdiğine göre bütün türleriyle medd-i lâzımın bu miktar kadar uzatılması kurrâ ve ehl-i edâ arasında ittifaka mazhar olmuştur.¹⁵⁰

Sükûna bağlı olarak ortaya çıkan fer'î medlerin ikincisi medd-i ârız'dır. Bir önceki med türünde olduğu gibi medd-i ârız da harf-i med ve sükûn birlikteliğiyle ortaya çıkan bir med çeşididir. Ancak öncekinden farklı olarak o, sadece vakf hâllerinde ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki Kur'ân tilâvetinde herhangi bir sebeple vakf yapılmak istendiğinde bu kelimenin son harfinin sâkin kılınmasıyla gerçekleştirilir. Bu esnada şayet sâkin kılınan harften önce bir med harfi bulunursa bu ziyade uzatmaya sebebiyet verir. Söz konusu medde ârız denmesinin sebebi ise onu ortaya çıkaran sükûnun niteliğidir. Zira bu meddeki sükûn aslen sükûn seviyesinde bulunmamaktadır. O sadece vakf hâlinde hareketin yerini almakta, vasl söz konusu olduğunda ise bu niteliğini kaybetmektedir. Bundan dolayı da ârızî olarak nitelenmektedir.¹⁵¹

Kendisinde tahakkuk eden uzatma açısından medd-i ârız'ın üç seviyesi bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle âlimler onun uzatılmasıyla ilgili üç vecih takdir etmişlerdir. Bunların ilki tûl vechidir. Söz konusu vecihte doyumluğa ulaştırmak için uzatma azami seviyeye çıkarılır. Süresi ise aslî medden sonra üç *elif* miktarı kadardır. İkinci vecih uzatma süresi iki *elif* miktarı olan tavassut, üçüncüsü ise bir *elif* miktarı olan kasr vechidir.¹⁵²

Fer'î medlerin sükûna bağlı olarak ortaya çıkan son türü ise medd-i lîn'dir. Söz konusu med öncesinde üstün hareke bulunan sâkin-câmid *vâv* ve *yâ'*'nin sükûn ile yan yana bulunmasıyla ortaya çıkmaktadır. Fakat ondaki bu sükûn bazı durumlarda lâzımî bazı durumlarda da ârızî bir vasma sahip olabilmektedir. Dolayısıyla ona dair hükümler de sükûnun bu niteliğine göre şekillenmektedir. Şayet bu sükûn Meryem Sûresi'nin baş kısmında yer alan "كهيصص" ifadesindeki "ع/عَيْنٌ" harfinde olduğu gibi lâzımî bir sükûnsa bu durumda o hem tûl hem de tavassut ile okunabilmektedir. Söz konusu sükûnun ârızî olması hâlinde ise (وَالصَّيْفِ) medd-i lîn bu noktada onunla benzer bir hüviyete sahip bulunan medd-i ârız gibi tûl, tevassut ve kasr hükümlerine tabi kılınır.¹⁵³ el-Hamed bu vecihleri işbâ', tevassut ve kasr¹⁵⁴ şeklinde nakletmiştir.¹⁵⁵

4. Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'in sahih tilâvet tarzını koruma gayesiyle vücut bulmuş tecvid ilmi, hicrî IV. asra kadar kıraat ve Arap dili ilminin kendi amaç ve sistematîği içerisinde zemin bulmuştur. Daha sonra bu ilim, mevcut verilere göre hicrî IV. asırda kıraat ve Arap dili ilminden bağımsız olarak el-Hâkânî, akabinde es-Saîdî gibi âlimler sayesinde ilk müstakil eserlerine kavuşmuş; V. asırda ise Mekkî b. Ebî Tâlib, ed-Dânî ve el-Kurtubî gibi âlimlerin cami vasfındaki eserleriyle tekâmül ederek müstakil bir ilmî disiplin hâlini almıştır. Kur'an özelinde mahreç, sıfat, med, idğâm, izhâr, ihfâ, tefhîm-terkîk, sekte vb. ahkâmı inceleyen söz konusu ilme dair günümüze kadar çeşitli format ve hacimlerde sayısız tecvid eseri kaleme alınmış, bu yazım faaliyetleri çağdaş dönemde de hız kesmeden devam etmiştir.

Son dönem, sahada öne çıkan âlimlerden birisi de Gânim Kaddûrî el-Hamed'dir. Aynı zamanda uzman akademik bir araştırmacı olan el-Hamed, başta 1985'te doktora tezi olarak kaleme aldığı *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd* ve bazısı bunun bir nevi iz düşümü niteliğindeki *İlmu't-tecvîd*, *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*, *el-Medhal*, *el-Muyesser*, *Şerhu'l-Mukaddime*, *Ebhâs cedîde* isimli eserleri alana kazandırmıştır.

el-Hamed eserlerinde klasik tecvid müktesebatı ile Batı'dan mülhem çağdaş Arap dili fonetiğini sentezlemeyi hedefleyen yeni bir modeli uygulamaya çalışmıştır. Kendisi, prensipte geleneksel savtiyyeye bağlı olmakla beraber anatomi ilmi ve laboratuvar teknikleriyle desteklenmiş modern fonetik biliminden

¹⁵⁰ el-Hamed, *el-Muyesser*, 119; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 504.

¹⁵¹ el-Hamed, *el-Muyesser*, 119; el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 516.

¹⁵² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/335; Saçaklızâde, *Cuhdû'l-mukil*, 221; el-Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 153.

¹⁵³ Saçaklızâde, *Cuhdû'l-mukil*, 224-225.

¹⁵⁴ Medd-i lîn'de kasr veçhi, (sair fer'î medlerdeki tabîi med miktarı gibi olmayıp) uzatmayı tamamen terk etme anlamındadır. Saçaklızâde, *Cuhdû'l-mukil*, 225.

¹⁵⁵ el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 517.

de yararlanmanın, tecvid ilmine bilimsel bir zemin oluşturacağını ve daha anlaşılır izahlar ortaya koyacağını savunmuştur.

Gânim Kaddûrî'nin bu düşünce yapısını eserlerinde görmek mümkündür. Örneğin tecvide ve Arapça fonetiğe dair yazdığı eserlerinde yerleşik konu dağılımının dışında dilsel seslerin üretildiği organları tanıtmış, seslerin üretilmesindeki fizyolojik süreci tasvir etmiştir. Başka bir örnek olarak; harflerin sıfatlarından olan cehr-hems, şiddet-rihveti geleneksel anlayıştan farklı olarak ses tellerinin fonksiyonunu merkeze alan çağdaş fonetik çizgisinde tanımlamıştır.

el-Hamed, bir taraftan kendi zihin disiplinini inşa ederken diğer yandan klasik ve çağdaş savtiyye anlayışına yer yer tenkitler de yöneltmiştir. Bu bağlamda geleneksel tecvid tasavvuruna çağdaş fonetik ışığında bir reform teklifi sunarken, çağdaş Arap dili fonetiğine ise kendi öz kaynaklarından yeterince yararlanmadığı eleştirisini yöneltmiştir.

Ezcümle Gânim Kaddûrî el-Hamed tecvid ilmine; dirâyet ve analitik refleksleri olan ve kadim savtiyye kültürü ile çağdaş ses bilgisinin mecedildiği bir perspektif getirmiş, dolayısıyla tecvid ilmini de içine alacak şekilde "Kur'an fonetiği" şeklinde isimlendirilecek bir disiplin inşa etmiştir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

Abdurrahmân b. Muâda eş-Şehrî. "Dr. Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Web Sitesinin Açılışı Vesilesiyle Yapılan Konuşma (كلمة بمناسبة انطلاق موقع الأستاذ الدكتور غانم قدوري الحمد)". Fadîletü'ş-Şeyh el-Üstat ed-Doktor Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Web Sitesi. 04 Temmuz 2014. Erişim 30 Ocak 2023. <https://www.dr-ghanim.com>

Abdurrahmân Eyyûb. *Esvâtü'l-luğa*. Matbaatu'l-Geylânî, 1968.

Ahmed Muhtâr Ömer. *Dirâsetü's-savti'l-luğavî*. Kâhire: Âlemü'l-Kütüb, 1997.

Ahmed Muhtâr Ömer. *el-Bahsü'l-luğavî inde'l-Arab*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 8. Basım, 1988.

Ba Wazir, Qusai Talal Abdullah. *Ğanim Kaddûrî el-Hamed ve Kur'ân İlimlerine Dair Çalışmaları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Baylu, Cumali. *Nahiv Usulünde İlet Teorisi ve Temel Nahiv İletleri*. Akademisyen Yayınevi, 2023. <https://doi.org/10.37609/akya.2502>

Bessâm Bereke. *İlmu'l-esvâti'l-âmm "Esvâtü'l-luğati'l-Arabiyye"*. Beyrut: Merkezü'l-İnmâ' el-Kavmî, 1988.

Birşık, Abdulhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsir. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.

Cureysî, Muhammed Mekkî Nasr. *Nihâyetü'l-kavli'l-mufîd fi ilmi tecvîdi'l-Kur'âni'l-Mecîd*. nşr. Ali Hasan. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2011.

Çetin, Abdurrahman. *Kur'an Okuma Esasları*. Bursa: Emin Yayınları, 9. Basım, 2011.

Çetin, Abdurrahman. "Tecvid". *DİA*. 253-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Dânî, Ebû Amr Osman b. Sâid. *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2000.

- Dânî, Ebû Amr Osman b. Sâid. *Kitâbu'l-idğâmi'l-kebîr*. thk. Abdurrahmân Hasan el-Ârif. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2003.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Sâid. *Şerhu Kasîdeti Ebî Muzâhim el-Hâkânî*. thk. Gazî b. Boneydir el-Amrî. Medine, 1434.
- Dimyâtî, Ahmed Bennâ. *İthâfu fudalâi'l-beşer bi'l-kırâati'l-erbaate aşer*. thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.
- Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. *Fedâilu'l-Kur'ân*. thk. Mervân el-Atiyye-Muhsin Hirâbe, Vefâ Takiyyuddîn. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Enderâbî, Ahmed b. Ebû Ömer. *el-İzâh fi'l-Kırâât*. thk. Hâlid Hasan Ebû'l-Cûd. Mısır: Dâru'l-Lü'lüe, 1442.
- Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed. thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhim es-Sâmarrâî. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Alemî, 1988.
- G. Bergsträsser. *et-Tetavvuru'n-nahvî li'l-luğati'l-Arabiyye*. nşr. Ramadân. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1994.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *Ebhâs cedîde fi ilmi'l-esvât ve't-tecvîd*. Amman: Dâru Ammâr, 2011.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*. Amman: Dâru Ammâr, 2002.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd*. Amman: Dâru Ammâr, 2007.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *Ehemmiyyetü ilmi'l-esvâti'l-luğaviyye fi dirâseti ilmi't-tecvîd*. Riyad: Merkezü Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2. Basım, 2015.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *el-Medhal ilâ ilmi esvâti'l-Arabiyye*. Ürdün: Dâru Ammâr, 2004.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *el-Muyesser fi ilmi't-tecvîd*. Cidde: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ma'lûmatî'l-Kur'âniyye bi-Ma'hedi'l-İmâm eş-Şâtîbî, 2009.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *İlmu'l-kitâbeti'l-Arabiyye*. Amman: Dâru Ammâr, 2004.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *İlmu't-tecvîd: Dirâse Savtiyye Muyessera*. Amman: Dâru Ammâr, 2005.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *Mu'cemu Muellefâtî*. Erbil, 2017.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. "Özgeçmiş 19." (السيرة الذاتية) Haziran 2019. <http://www.dr-ghanim.com>
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*. Cidde: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ma'lûmatî'l-Kur'âniyye bi-Ma'hedi'l-İmâm eş-Şâtîbî, 2008.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. "Telifler (المؤلفات)". Fadîletü'ş-Şeyh el-Ûstat ed-Doktor Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Web Sitesi. Erişim 12 Mayıs 2021. http://www.dr-ghanim.com/books_library/
- Işıkhan, Cihan. "Müzikte İnsan Sesi Üretim Modelleri ve İşleme Teknolojileri Üzerine Bir İnceleme: Tını Üretim Modellerinden Müziksel Doğrulamaya Geçiş". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2008).
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *Sirru sinâati'l-i-râb*. thk. Hasan Hindlâvî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1993.
- İbn Mucâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs. *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Kâhire: Dâru'l-Maârif, ts.
- İbn Sînâ, el-Huseyn b. Abdullâh. *Esbâbu hudûsi'l-hurûf*. thk. Muhammed Hassân et-Tayyân-Yahyâ Mîr Alem. Dimeşk: Matbûatü Mecmei'l-Lüğati'l-Arabiyye, 1983.
- İbn Yaîş, Yaîş b. Alî. *Şerh el-Mufassal*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, t.y.

- İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *el-Mukaddimetu'l-Cezeriyye*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Cidde: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ma'lûmatî'l-Kur'âniyye, 2015.
- İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırââtî'l-aşr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *et-Temhîd fi ilmi't-tecvîd*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbrâhîm Enîs. *el-Esvâtü'l-luğaviyye*. Mısır: Mektebetü Nehdati Mısır, ts.
- Kâmil Selmân el-Cebbûrî. *Mu'cemu'l-udebâ' mine'l-asri'l-câhiliyyi hattâ âmm 2002*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Kemâl Muhammed Bişr. *İlmu'l-esvât*. Kahire: Dâru Ğarîb, 2000.
- Kılıç, Mustafa. "Kur'ân-ı Kerîm Harfleri Bağlamında Bir İhtilaf Alanı (Lakap, Mahreç, Sıfat Eksenli Bir Değerlendirme)". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (30 Nisan 2021), 247-277.
- Kurtubî, Abdulvehhâb b. Muhammed. *el-Mûdih fi't-tecvîd*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2000.
- Mahmûd es-Se'rân. *İlmu'l-luğa*. Beyrut: Dâru'n-Nehdatî'l-Arabiyye, t.y.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *er-Riâye li tecvîdi'l-kırâe ve tahkiki lafzi't-tilâve*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Amman: Dâru Ammâr, 1996.
- Mollâ Ali el-Kârî. *el-Minehu'l-fikriyye fi şerhi el-Mukaddimetî'l-Cezeriyye*. thk. Usâme Atâyâ. Dimeşk-Suriye: Dâru'l-Ğavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2012.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. M. Fuad Abdalbaki vd. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1954.
- Saçaklızâde, Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar'aşî. *Cuhdü'l-mukil*. thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2007.
- Sarı, Mehmet Ali. *Kur'ân-ı Kerîm'i Güzel Okuma Tekniği Ve Kuralları*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2013.
- Semîr Şerîf İstîtiye. *el-Esvâtü'l-luğaviyye: Ru'ye uzviyye ve nutkiyye ve fizyâiyye*. Amman-Ürdün: Dâru Vâil, 2003.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1982.
- Taşköprizâde, İsmâduddîn Ahmed b. Mustafa b. Halîl. *Şerhu'l-Mukaddimetî'l-Cezeriyye*. thk. Muhammed Seydî. Medine: Vüzâratü'ş-Şüûnî'l-İslâmiyyeti ve'd-Da'veti ve'l-İrşâdi's-Suûdiyye – Mecmeu'l-Melik Fahd li Tîbâati'l-Mushafî'ş-Şerîf, 2001.
- Tayyân, Muhammed Hassân. "Araplarda Sesbilim (Fonetik)". çev. Ahmet Yüksel. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004).
- Ummânî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Alî b. Saîd. *el-Kitâbu'l-evsat fi ilmi'l-kırâât*. thk. İzzet Hasan. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2006.
- Vardar v.dğr., Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2002.